Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
март
28
среда
№ 72 (14272)
1925 чылда үндезилеттинген
Ертээ 3 чеп.

Экономиктиг үндезин реформа

КЕЛИР ҮЕНИ БОДАП ЧУРТТААР, АЖЫЛДААР

Бистиң совхоз тургустунга-ла ийи чыл ашкан. Өшкү ажылдыг аңгы совхозту Тес-Хемге тургусканы черле шын шиитпир-дир дээрзин амыдырал бадыткап тур. 1988 чылдың январь 1-де биске 11400 өшкү турган болза, ам 15836 четкен. Баштайгы чылда-даа күрүнеден чээли албаан бис, ам өревис-даа чок. 1989 чылдың түннелинде 1452 мүн рубль арыг орулгалыг болдувус.

Биске күрүнениң дузазы канчаар-даа аажок улуг болду. Ол дугайын ыыттавайн баар аргавыс чок. Эрткен чылдың түннелинде совхозтарның аразында бирги черни алгаш, СЭКП райкомунуң, райкүүскомнуң база агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң шилчиир Кызыл тугу-биле шаңнатывыс. Малдың баш санын өстүреринiң, мал продуктуларын күрүнеге садарының планнарын ажыр күүсеткен бис. А продукцияны бүдүреринiң даалгазындан эзт биле сүттүүн күүсетпейн барган бис.

Малчыннарывыс эрткен чылын шуптузу өг-бүле керээзи-биле ажылдаан. Ол ышкаш механизаторлар коллективтиг керээлиг, олар 1625 тонна сиген белеткээрин 2261 тонна чедирген.

Бир-тээ, сан-хөө байдалывыс быжыг болганда, социал айтырыгларже улуг кичээнгейни угландырар аргалыг болдувус. 1989 чылда капитал тудутта 1032 мүн рубльди чарыгдадывыс. Ынчалзадаа бо талазы-биле планывыс арай чедир күүсеттинмеди. Материал талазы-биле бергедедивис. Амгы үеде ыяш дилер цехти тудуп эгелээн бис, ону бо чылын ажыглалга киирген-нивис соонда, темп дүргедээр. Гаражты тудуп эгеледивис, ону келир чылын дужаар бис. Ниитизиби-биле 22 квартираны ажыглалга киирген. Ол ышкаш малчыннарга 8 чунар-бажыңны, 4 кажааны туттувус.

Бо чылын бистиң мурнувуста сорулгалар улуг. Тудугга 1400 муң рубльди чарыгдаар. Котельная биле клуб тудуун, бир магазинни, хлеб быжырар черни, кондитер цегин, сүт кухнязын, малчыннарга 4, ниити каттышкаш 10 бажыңны, ийи кажааны, 4 чунар-бажыңны тудар, чедир туттунмаан объектилерни доозар, харылзаа салбырының бажыңын улгатырар — мындыг-мындыг сорулгалар туруп турар.

Чер ажылының талазы-биле чамдык күүлдерни планнаан: кукурузаны, турнепсти, рапсты, хөй чылдыг сигенни шенеп тарып эгелээр бис.

Чамдык малчыннарны аренда керээзинче киирерибиле белеткеп, өөредип турар бис. Экономиктиг өөредилге доктаамал эртип турар. Совхозтуң экономиказын быжыглаарынга боттарының салыышкының киирип келген ажылчыннарны, специалистерни адаары артык эвес. Оларга малчыннар Мажаа Ушаа, Виктор Дываа, Владимир Багай-оол, Виктор Араваа, Сайын-оол Аралдын, Амур Кочанай, Очур-оол Сандый-оол, Доктуут Малышев, Кадыг-Кара Таная-Херел, Санчат Сан-оол, Күнзек Багай-оол, чолаачылар Радомир Донгак, Владимир Деликей, Шолбан Доктуут, Борбай-оол Хая-оол, диспетчер Роза Чурукпан, трактористер Владимир Сиилинмей, Владимир Кочанай, Байлан-оол Кочанай, Шолбан Айыыр, Ордион Чооду, Владимир Билчир, тудугжулар Болат-оол Дадар-оол, Шолбан Санчат, Багай-оол Монгун-оол база Спилин Севээн, Мерген Чоодуңуң удуртканы өшкү бригадалары хамааржыр.

Бут кырынга туруп, ажылагайны аайлап алыры берге болгай. Шак ындыг үе-чаданы ам эрткен бис. Ынчалзадаа хамык-ла айтырыгны шиитпирлеп шыдапкан бис дээривис база берге, Ажылчын күжү бисте чедишпес. Ол дээрге план күүседиринге эң чүгүла негелде болгай. Продукцияның бот-үнези амдаа улуг, шынары куду. Ол ышкаш малдың өлүп, хораар, ону чидирер чорук уламчылавышаан. Малывыстың уксаазын эжикидер талазы-биле шиитпираээр айтырыывыс берге болгаш нарын. Маңаа республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң база дузазы херек.

Эрткен чылдың декабрьда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, профэвилелдериниң область чөвүлели малчыннарның социал айтырыгларын шиитпирлээр талазыбиле доктаалды хүлээп алган. Ону күүседири-биле кылыр ужурлуг ажылывыс хөй. Оон аңгыда ажылдың депшилгелиг арганарын шингээдиринге эң кол негелде болза, улусту өөредип, белеткеп алыры болгай. Ынчангаш хамыктың мурнунда малчыннарны өөредир, орта специалистерни киириштирер бис.

1989 чылда сүт бүдүрерин чүгле 57 хуу чедирген бис. Чүнүң уржуул ол? Хамыктың мурнунда чедир шиитпирлевээн айтырыгларывыска харыыны тывар ужурлуг бис. Оон башка бурунгаарлап шыдавас бис.

Бистиң ынанып турар бир эки күүлүвүс болза совхозтуң ажыл-ишчилери экономика талазы-биле быжыга берген чорук специалистери база ажылчыннарныдаа хей-аът киирип турар.

Амгы үеде бисте өшкү килин төрүп турар. Бистин кол байлаавыс ол. Ынчангаш боже эң улуг кичээнгейни салган бис. Сакманчыларны төрүүр коданнарга четчелээн. Мал чеми четчир.

Совхоз эрткен чылда керээзин, планнарын канчаар күүсеткенин түннеп чугаалашкан, ам бо чылда сорулгаларны дугуруушкан. Коллектив бүрүзү бодунуң сорулгазын, даалгазын билир.

Сүндувей МӨҢГЕ.

«Таңды сыны» совхозтуң директору.

АПРЕЛЬ 21 — СУББОТНИК ХҮНҮ

В. И. Ленининиң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чылынга тураскааткан субботникти 1990 чылдың апрель 21-де эрттирер дугайында доктаалды профэвилелдернин Тыва область чөвүлелиниң президиуму хүлээп алган.

Бо үнелиг патриотчу эгелээшкинни күш-ажылчы коллективтерниң массалыыбиле деткииринiң болгаш ону чугаалажып көөрүнүн талазы-биле эргежок чугула организакчы, масса-политиктиг ажылды боттандырарын алырлар аайы-биле комитеттер болгаш профэвилел комитеттери тодарадыр, ону чарлап, дамчыдарының талазы-биле хемчеглерни массалыг информация чепсектери алыр.

Ажыл-агый удуртукчуларыбиле кады бүдүүрлелерниң болгаш организацияларның субботникке баш удур белеткелин хандырар, моон мурнунда чылдарда чыглы берген эки дуржулганы өөренип көөр болгаш ону ажыглаар, бо ажылды чорудуп турар үеде мурнуку чылдарда илерээн четпестерден чайлаарының хемчеглерин алыр.

Кол кичээнгейни коллективтерниң ажыл хүнүнде бүдүрер ортумак хемчээлинден кудулавас продукцияны бээринче, ажылчын туруштарга бүдүн хүн дургузунда ажыктыг ажылды кылын шыдаарынга бүгүле эргежок чугула байдалдарны тургузарынче угландырар.

Субботниктен кирген акша-хөренгини «Кадышшыл» программазын күүседиринче чорудар.

Субботникке чедир белеткел ажылдарын чорударын болгаш ону эрттирерин удуртур талазы-биле штабтарны бүдүүрлелерге, организацияларга, албан черлеринге тургузар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Профоблчөвүлелдиң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

Каа-Хем районуң Сарыг-Септе даараныла цегиниң ажыл-ишчилери чоннуң чагыгларын хүлээп ап, даараар хуусаазын озалдатпайн чогуур үезинде кылып берип, чагыкчыларның өөрүп четтириишкиннерин дыцнап турарлар. Ында даараныла ательезиниң эргелекчизи Елена Николаевна Яковлева коллективти билдилиг удуртып турар.

ЧУРУКТАРДА: аныяк даараныкчы Нелля Тас-оол болгаш ооң шалыпчы даараныр эштери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

«ССРЭ-де чер-черниң ботбашкарылгазының болгаш тус черниң ажыл-агыйының ниити үндезиннериниң дугайында» Хоойлу төлевилелин бүгү чоннуң чугаалажып көргениниң сөөлүнде дөрт ай дургузунда ССРЭ-ниң Дээди Совединге он мүн янзы-бүрү санал-онаалдар, сүмелер, саналдар кирген. Ол документини ооң ийиги номчулгазын өзугаар чугаалажып көөрүбиле сессия март 26-да ажылдап эгелээн.

Улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң шиитпирлери-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажылын организаатаар дугайында доктаалды хүлээп алырын сессияның хурал даргазы **А. И. Лукьянов** депутаттарга саналдаан. Дээди Совет мооң мурнунда эки бодап кылдынган тодаргай график чок ажылдап келген, а бо удаада он дөрт арын саазында парлаан ындыг графикти депутат бүрүзү алган.

Бо чылдың май 25-ке чедир ындыг графикти өзугаар (үшкү сессияның сөөлгү хүнү кылдыр май 25-ти айыткан, ынчаарга апрель 28-тен май 10-га чедир улуг эвес каникулду чарлаар) депутаттар ажылдаар. Чугаалажып көөрүнге ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның аразынга эргехүлээгелерни ангылап тодаргайлаар дугайында Эвилел керээзин чаартыр дугайында, ССРЭ-ден эвилелдешкен республиканың үнериби-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр чурумунуң, хамаатыларның национал дең эргезинче халдаашкынларны кылганы дээш база ССР Эвилелиниң девискээринiң чаңгыс эвин күш-биле үрэзин дээш харымсалганы күштелдирер дугайында хоойлу төлевилелдерин ол үеге чедир чугаалажып көөр кылдыр киирген.

Чернобыль АЭС-ке үрелиишкиниң уржуктарын узуткаар дугайында, пенсия хандырылгазының дугайында, хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглериниң хүлээлгелериниң болгаш эргелериниң дугайында айтырыгларны депутаттар база чугаалажып көөр.

Парламентиниң ажылында чаа үүлдер тыптып келген. ССРЭ-ниң Дээди Совединге отчёдун бээр хүлээлгелиг органнар айның сөөлгү среда бүрүзүнде улус депутаттарының айтырыгларынга харыыны ам бээр. Парламентиниң хүлээп алган хоойлулары болгаш шиитпирлери канчаар күүсеттинип турарының дугайында олар чугаалаар. Ынчаарга айтырыгларны неделядан орай эвес хуусаада берген турарын дугурушкан.

Бистиң эрге-хоойлулуг демократтыг күрүневисти тургузарының системазында кол айтырыгларның бирээзин сессияга барык бүдүн хүн дургузунда чугаалажып келген. Ук айтырыг чер болгаш өөчү дугайында хоойлулар ышкаш, ындыг үндезин актылар-биле дорт харылзаалыын улус депутаттар Советтериниң ажылының айтырыгларының талазы-биле комитеттиң даргазы **Н. Д. Пивоваров** оңзалап демдеглээн.

Депутат **О. П. Яровая** Хоойлу төлевилелин ниитизи-биле үүлдүг деп санаан болгаш ук Хоойлу амыдыралга чигези-биле боттанган турарын чедип алыры эргежок чугула деп айыткан. Советтерниң, ылаңгыя көдээ Советтериниң даргаларынга ажылдап шыдавас кижилерниң таварылга болуп соңгуттура берген турары ховар эвес. Кажан ындыг кижилер Советтерге соңгуттурган таварылгада ажылга сандараашкындан чайлаары черле болдунмас. Совет ажылдакчыларны дээди өөредилге черлеринге белеткээри негеттинип турар.

Депутат **Ю. Ю. Болдырев** санал бергеш, күрүненiң ниити болгаш чер-черниң эрге-ажыктарының чаңгыс эптиинин дугайында чугула үүл баштайгы номчулгада хүлээп алдынган төлевилелден уштуна бергенин элдепсинип чугаалаан. Бүгү Советтериниң, оларның аразында чер-чер Советтериниң бюджеттериниң хамаарышпас чорумунуң идезин хоойлу төлевилелинге немеп киирерин депутат сүмелээн.

Амгы бо Хоойлу төлевилелин комиссиялар, комитеттер сес ай дургузунда көрүп, немеп, казып турган. сайыраткан. Ол хире ажылдап кылып каан бүдүн документини ам база катап эде көөр дээн бодалга каттышпааныы депутат **В. А. Шеховцев** илергейлээн.

Депутаттар **В. Г. Кучеренко, Б. С. Искакова, А. Я. Неумывакин, В. М. Етылен** болгаш өскелер-даа хоойлужудулга актызын деткээн болгаш чамдык эдилгелерни, немелделерни саналдаанар. Совет даргазының албан-дужаалында кижи өсүе кандыгдаа ажыды дакпырлаарын болдурбас дугайында үүлдүг хоойлуга айтырын саналдаан депутат **Н. И. Травкининиң** чугаазы чидиг болгаш шыңгыы болган.

Санал-онаал бериишкини кежээки хуралга доозулган. Хоойлу төлевилеиге хамаарыштыр чазактың сүмелерин ССРЭ-ниң сан министри **В. С. Павлов** чугаалаан. Депутаттарның айтырыгларынга **Н. Д. Пивоваров** харыылаан.

«ССРЭ-де чер-черниң ботбашкарылгазының болгаш тус чер ажыл-агыйының ниити үндезиннериниң дугайында» Хоойлу төлевилелин ооң ийиги номчулгазын өзугаар колдуунда үүлдүг деп санаар дугайында доктаал палаталарның каттышкан бадылаашкыны-биле хүлээп алдынган.

Литва ССР-ден соңгуткан ССРЭ-ниң улус депутаттарының эрге-хүлээлгелерни болгаш оларның статузун күш чок деп чарлаан Литва ССР-ниң Дээди Совединиң март 13-те доктаадын чугаалажып көөр дугайында депутаттарның дилээнин өзугаар ук айтырыгны чугаалажып көөрүн сессияның хурал даргазы саналдаан. Литва ССР-ниң Дээди Совединиң ол доктаалын күш чок деп санаан доктаалды ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы бадылаашкынының түннелинде хүлээп алган.

Национэлдар Совединиң хуралынга «ССРЭ-ден эвилелдешкен республиканың үнери-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр чурумунуң дугайында» ССРЭ Хоойлузун ооң бирги номчулгазын өзугаар Национэлдар Совединиң хуралынга хүлээп алган. «Хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазыбиле ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглериниң хүлээлгелериниң болгаш эргелериниң дугайында» ССРЭ Хоойлузу, ону күштүг болдуруп эгелээриниң чурумунуң дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалы база хүлээп алдынган.

Ингуш чоннуң дилээн чугаалажып көөрүнге хамаарыштыр Национэлдар Совединиң комиссиязын хуралга тургускан.

(СЭТА).

МАЛЧЫННЫ-ЛА ХОМУДАТПАС ИЙИН

● Совхоз директорунуң кичээнгейинге ийи чагаа ●

Кижи сеткили хомудатпас, кижи караа кылаңнатпас... Өттүр сөглээн сөстер. Угаадыг, чагыг, суртаал, чаңчыл ындыг. Ынчалзадаа ону чамдыкта уттуптар апарганывыс хомудаачыг. Бо дугайын бадыткаарыы-биле бир чагаа-хомудалдың төөгүзү-биле таныжаалыңар.

1-ГИ ЧАГАА

«Эргим редакция, силерже бо чагааны аргажоктун кырындан бижиир ужуртта таварыштым. Мени Куулар Норбу Экер-оолович дээр. «Чыргакы» кооперативте 6 чыл улаштыр кошкар кадарып тур мен. Трансформатор чоктун үржүү-биле карңгыда чурттавышаан бис. Бо дугайын эрткен чылын «Шын» солунга «Дузалап көрүнер» деп материалга база бижээн кижи мен. Оон кандыг-даа түннел үнмээн.

Кыштаавыста күрүненин насос-биле ажылдаар улуг өртектиг кудуу ам шуут сандан үнүп, дүрзү-хевири үрелип, оорларга тонаттырып октаарында келген. Бо чылдың май айның (редакцияга чагаа 1989 чылдың ноябрьда келген) эгезинде, хаттыг хүнде кажаавыс өрттенни берген. Ону билип каан, суурже дузалакчы кадарчыысты мотоцикл-биле өрт машиназын телефоннаарыбиле чорудупкан бис. Боттарывыс өрттү өжүрерин оралдаштывыс. Ынчалзадаа хат күштүг болгаш, өртче кижи чоокшулай албас апарган. Кургаг кажаа 26-да минута иштинде өрттенип калган. А өрт машиназы 2 шак хире болгаш келген. Өрт чериниң инспекторлары келгеш, өгнүн чандан бажындан көс дүшкеш өрттенген деп акт тургускан. Ол дээш совхоз бистиң кырывыска 11 муң акшаны салган деп сураан дыңнаан бис.

Ол үеде бис ооң дугайын сүржүр, чугаалажыр-даа харыывыс чок апарган турган. Бистин үш харлыг оглувус эмнеттинмес аарыгдан аараан турган... Бистиң баштап орар даргаларывыс бо хире бергедеп турувуста, чаңгызы-даа бистиң амыдыралывысты сонуургавас, а харын кажаазын кажан кылыр деп тур доор-дур. Ам канчаар, ол-ла ажыг-шүжүүвүс-биле. кажаа бистиң буруувус-биле өрттенген-дир деп бодааш, боттарывыстын канчаар-даа аажок улуг шүүдүвүстү үндүрүп тургаш, узуну 30 м., дооразы 8 м., серизи база-ла ындыг кажааны кылып алдывыс. Ынчалза-даа бөгүнге дээр ам-даа чаңгыс-даа даргавыс кээп сонуургап корбээн. Мурнунда өрттенип калган кажаавыстың үүгле ханалары турган база боттарывыс кылып алган бис. Ол дээш совхозтан чаңгыс көпеекдаа албаан бис. База ол ышкаш бистин кадарган кошкарларывыстын баш санынын камгалалы 99 хуу. 1 баштан алыр дүгүвүс 4.5 кг турган. Чыл эгезинде 150 кошкарлыг турган бис.

Алыр ужурлуг планывыс 670 кг. э бистиң херек кырында күрүнеге дужааганывыс 754 кг болган. Ынчалза-даа биске херек кырында продукция дээш чаңгыс даа көпеек санар бербээн. Чүге ындыгыл дээш. бухгалтериистен айтыраныска, чарыгдалыңар хөй болган дээн. Чогум чүнү ынча хөйну чарыгдапканы-ныска айтырарывыска, орта харыылап бербес-тир. Ынчангаш бөдүүн малчын мээн совхозумга шак бо хире шынчы ажыл-ижимни мээң баштап орар даргаларым үнелеп көрбээнде, мээң ам совхозумга ажыым чок болганы ол бе? Бо хире үне чок боорга, моон соңгаар малчыннаар аныяктар турар бе?

Мээң бо чагаамны номчуп, танышкаш, дарый хемчегдеп алырын, эргим редакция, силерден улуу-биле дилеп, манап артым.

Малчын КУУЛАР Н. Э.
29.XI.89 ч».

Дуза дилээн шак мындыг чагааны алгаш, ында бижиттинген фактыларны тодарадып көөрүн «Ленинчи орук» солуннуң ажылдакчызы Каадыр-оол Эрес-оолович Тувактан дилээн бис. «Чыраа-Бажы» совхозтуң база «Чыргакы» кооперативтиң удуртукчуларыбиле ужуражып чугаалашкаш, журналист биске даараазында чагааны чоруткан.

2-ГИ ЧАГАА

— Малчын Норбу Экер-оолович Кууларның кыштаа Чыргакы суурдан ырак эвесте, 6-7 км черде турар. Кыштагже электри шугумун 6-7 чыл мурнунда-ла киирген турган. Ынчалза-даа коданда электри чырыы мынчага чедир чок. Каранғы черде чурттап олурарыла шын. Чылдагааны, чагаада бижип турары ышкаш трансформатор чок. Кыштаг чаныда өрүмнеп каскан кудук кагдынган. Оон бажыңы дериг-керексели тонаттынган.

Сугну ынчаткаш сут сеорту автоматчыга биле коперативте эмгеп берип турар. Ынчангаш коданда бо электри күжү-биле ажылдаар кудукту чоокку үеде ажыглалга киириптер боор деп материалынга «Шын» солунга эрткен чылын бижээн. Оон база түүнел үнмээн. Чылдагааны чүдел?

Бо айтырыгны «Чыраа-Бажы» совхозтуң директоры М. Б. Донгакка дорту-биле салырымга, ооң харыызы мындыг болду:

— Малчын Н. Э. Кууларның хомудалы шын. Тааржыр трансформатор чогундан Чыргакыда шээр малдың 3 кыштаанда чырык кыпшайн турар. Шугумну киирип каан. Тааржыр трансформаторлар тып алыр дээш, барбаан-на черивис чок деп болур. Ол талазыбиле Каа-Хемде электри четкилериниң Ак-Довуракта РЭС-2 дээр филиалынга (начальниги В. Даскин) безин 2 чыл улаштыр айтырыгны тургузып келдивис. Амгы үеде совхоз төвүнде чыдар үрелик трансформаторну септеткеш, ону Н. Кууларның кыштаанга эптеп салыр деп тур бис. Аңаа херек артык кезектерни, чаар тускай үстү тываны-биле Ак-Довуракче совхозтуң электриги Барын-оол Донгакты командировкаладып чорудар мен. Ол чорук чогүй берзе, трансформатор септеттине бээр. Ынчангаш кудукту-даа ажылдадыр, ол кыштагнылаа электрижидерин дүрге дезир бис.

Совхоз директору Макар Бавукович Донгакты Чыргакының соңгукчулары (оон иштинде малчыннар) Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуп алганнар. Чыргакыдан анаа улус бүгүнгедиг көрүүскен-дир. Ынчангаш сайгылгаан чок үүлдүнге сагыш салып ында электри күжү-биле ажылдаар кудукту чоокку үеде ажыглалга киириптер боор деп идегедивис.

А Норбу Экер-ооловичиниң кыштаанда кажаа өртенген дээш, ооң кырында 11 муң рубльди салган, салбаанының дугайын совхозтуң кол бухгалтери Шужук Орус-ооловна Кууларның тайылбыры мындыг:

— Малчынның кырында совхоз дирекциязы акша салбаан, чүге дээрге ол бодунуң күжү-биле чаа кышкы кажааны тудуп алган.

Бо малчынга төнчү продукция дээш, совхозтуң дирекциязы 1989 чылдың декабрь айда 597 рубльди санап берген...

Чаа кышкы кажааны тутканы дээш, совхоз малчынга толевир бербээни-биле ооң сеткилин хомудаткан. Шынап-ла, ол бо кыштагта 6 чыл мурнунда келирге, чүгле дөрт куру турган. Ынчангаш ооң дээвиирин, серизин бодунуң күжү-биле кылып алган. Чадагай кажаалар тудар ужурга база таварышкан. Ынча хөй ажылды малчын бодунуң күжү-биле кылып алыры белен эвес болгай. Совхозтан чаңгыс-даа рубльди ол ажылы дээш албаан. Хайхалап болгаш ол кажаа эрткен чылын өрттенген.

Буруулуг улус-тур бис дээш Н. Куулар чаа кажааны 1989 чылда тудуп алган. Ол кажааның курунга салыры-биле материалды бир эрги кажаадан сеортүп экеп алган, а четпейн баарга, Чыргакы суурда аазаныы эрги бажыныын кижин экеп немей салган. Тудуг материалы сеортүүрбиле кооперативтен бир автомашина алган, оозу үрелик болган. Ынчангаш өске бир кооперативтен КамАЗ-ты база-ла боду хөлезилеп алыр ужурга таварышкан.

Совхозундан чарыгдалдар үндүрбейн, эки серилиг, улуг кажааны боду тудуп алырга, аңаа акша төлевээнинге малчын Н. Кууларның хомудап олурары чоптүр. А төнчү продукция дээш, ол үезинде айтырыг тургузарга, «Чыргакы» кооперативтин бухгалтериязы аңаа огулуг харыы-даа бербээни база ооң сеткилин «шопупкан».

Бо малчынның бичии оглу аарый бээрге, ону ынай бээр эмчиледири-биле автомашинаны дузалап турган болду.

РЕДАКЦИЯДАН: Ийи чагаа мындыг-дыр. Малчынның хомудалын мынчага чедир хынап, аңаа харыыны озалдатканывыс дээш, буруувусту миннип тур бис. Бирээде, ындыг. А. Н. Кууларның шүүмүүлелдиг материалы парлаттынган-даа болза. «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору М. Б. Донгак, партком секретары Т. Ш. Сарыглар. профком даргазы Ч. Б. Монгуш үүге ону эскербээнил, малчынга дузалашпааныл, харыылаваныл?

Макар Бавукович ам улусчу депутат. Соңгукчулар-биле ужуражып турган, ол улус чоннуң социал айтырыглары дээш сагыш салыры аалап, ону программазында киирген чугаажок. Ынчангаш Н. Кууларга база оске-даа малчыннарга, хамыктың мурнунда оларга дузалажыр боор деп идегедивис.

ССРЭ-ниң Дээди Совединде

Литва ССР-ниң Дээди Соведи 1990 чылдың март 13-те ол республикадан соңгуткан ССРЭ-ниң улус депутаттарының эрге статузун күш чок болдурарының дугайында шиитпирни хүлээп алган турган. Литва ССР-нин Дээди Совединиң хүлээп алганы ук шиитпирде республиканың хамаатылары Литва республиканың Дээди Совединиң тускай чөпшээрели чокта оске чурттарның, ооң иштинде ССРЭ-ниң дээди органнарының ажылынга киржир эргези чок» деп бижээн.

Тургустунун келген байдалды, а ол ышкаш депутаттардан кирип турар дилегдерни өөренип көргеш, ССРЭ-нин Дээди Соведи ол айтырыгны март 26-да болган хуралынга чугаалажып көргеш, ССРЭ Конституциязының 106 үүлүнге база «ССРЭ-де улус депутаттарының статузунун дугайында» ССРЭ Хоойлузунун 2 үүлүнге дүүштүр ССРЭ-ниң улус депутаттарының бүрүн эргелерин эвилел хоойлужудулгалары тодарадып турар дээрзин демдеглеттинген. Депутаттарның бүрүн эргелерин үүгле соңгукчулар, ону соңгаан хөй-ниити организациялары азы ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң ийикпе, азы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң шиитпири-биле дедир кыйгыртканы тавылгада күш чок болган деп санап болур.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи ол үүлдерни барымдаалааш, Литва ССР-ден соңгуткан ССРЭ-ниң улус депутаттарының статузун дужүрер дугайында Литва ССР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган шиитпирин күш чок деп доктааткан.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ССРЭ Конституциязында болгаш «ССРЭ-де улус депутаттарының статузунун дугайында» ССРЭ Хоойлузунда магадылаттынган эргелерин Литва ССР-ниң девискээринге боттандырарын хандырар талазы-биле айтыышкыннарны Литва ССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнарынга, ССР Эвилелиниң чогуур органнарынга берген.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведин чыылдырар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

«Тыва АССР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузун күштүг болуп кииреринин чурумунун дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 1989 чылдың ноябрь 3-те доктаалынга дүүштүр Тыва АССР-ниң Дээди Совединин **доктаадыры болза:**

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги сессиязын 1990 чылдың апрель 27-де Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың март 27.

Улусчу контроль

1990 чыл. март № 3.

ӨРЕ-САМЧЫГДАЛДАРНЫ ТӨЛЕТТИРЕР

Барыын-Хемчик районнун улусчу контроль комитеди административтиг органнарның киржилгези-биле кады АУК-түн ажылагыйларында малдың өре-самчыгдалдарының амгы байдалын хынап көргеш, хуралынга чугаалашкан. Совхозтарның директорлары, тускай эртемниглери ниитиниң малын ээ-харыысалга чогу-биле чидирген, оорга алыскан, төтчеглээн кижилер-биле демиселди кошкак чорудуп, чидирген когаралдарны төлетпейн турарын демдеглээн. Дөрт совхоз чаңгыс-ла чыл дургузунда 160 муң рубль өртектиг 159 мыйыстыг бода малды, 84 аътты болгаш 1554 баш хой, өшкүнү ышкынган. Мурнуку чылга деңнээрге мыйыстыг бода малдың чидирин эрткен чылын 17,7 хуу, хой, өшкүвүү — 75, чылгыныы — 21 хуу көвүдээн.

Экономиказы эң-не хожуданган «Шекпээр» совхозта өре-самчыгдалдың ниити түкү 61 муң рубль четкен. Чыл иштинде чоруткулаан санаашкыннардан 15636 рубль өртектиг 6 инек, 208 шээр мал болгаш 15 аът чок болган. Оон орнун тургустурар, акша-биле төлеттирер талазы-биле ап чорудуп турар хемчегленрниң кошкаан дараазында чижектер, сан-чурагайлар бадыткаар. Чыл дургузунда мал өрелиг кижилерден дуюун тургузары-биле 5 инек, 1 хой, 4 хаван кирген. Шалыңдан 14 муң рубльди тырткан. Прокуратура, суд органнарынче 9 муң рубльди эгиттирери-биле киирген 7 херектериң чамдыызы сайгартынмаан.

«Барлык» совхозта өре-самчыгдалдарның түкү бо чылдың эгезинде 66 муң рубль болган. Чүгле чыл дургузунда дудаан 62 муң рубль өртектиг 957 баш малдың чамдыызы мал, акша-биле төлеттинген.

«Хемчик» совхозта өре-самчыгдалдың түкү 61 муң рубль ашкан. Чаңгыс-ла чыл дургузунда 84 сарлык, 256 шээр мал, 17 аът чидириглиг турбуже, чүгле 2 бода мал-биле 18 муң рубльди төледип, өре-самчыгдалдыг кижилер-биле эптежип келген.

Районнуң эвээш малдыг «Дөң-Терезин» совхозунда байдал база багай. Эрткен чылын 32 муң рубль түкнуг 254 баш малдан когараан.

Совхозтар директорлары, тускай эртемниглер кижилер кырында өре-самчыгдалдарны негел чадааш, янзыбүү чылдагааннар-биле үндур бижип турарындан ниитиниң малының баш саны чылдан чылче эвээжеп олурарын сан-чурагайлар тодаргайы-биле херечилеп турар.

«Шекпээр», «Дөң-Терезин», «Барлык» совхозтарның директорлары В. С. Домбулактың, И. Ч. Маговалдың, В. С. Монгуштуң үр эвес ажылдаанын, өре-самчыгдалдарны июль 1-ге чедир төлеттирерин аазаанын өөренип көргеш, районнуң улусчу контроль комитеди оларны сагындырган. АУК-түн, «Барлык» совхозтуң кол зоотехниктери Э. М. Куулар биле У. Д. Монгушту шыңгыы доңгуткан.

Чидирген когаралдың хире-чамдынын эгидери-биле «Хемчик» совхозтуң директору Э. С. Идам-Сүрүннүң, ол-ла ажыл-агыйның кол зоотехниги А. А. Монгуштуң, «Шекпээр» совхозтуң кол зоотехниги М. О. Саттың айда алыр шалыңнарын тыртарын доктааткан.

Хөй-ниитиниң малы шак мынчаар төтчеглеттинип турда, район прокурору В. И. Орлова, улус судунуң даргазы Н. Ч. Күжүгет, райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң начальниги А. Д. Сарыглар чогуур өйүнде дээштиг хемчеглер албас, ажыл-агыйлар удуртукчуларындан келген негелделерни дүрген шиитпирлевес, херек чылдырар бюрократсыг чоруун аңаа база шүгүмүүлээни чөптүг.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Республиканың Улусчу контроль комитединде

КАНДЫГ ВИДЕОФИЛЬМНЕР КӨРГҮЗҮП ТУРАРЫЛ?

Сөөлгү үеде видеосалоннарның дугайында хөйле чугаалар, шүгүмчүлелдер, хомудалдар улусчу контрольдуң адрезинге келгилээн. Аңаа хамаарыштыр хыналдалар чоруттунган. Ооң түннелинде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың сентябрь 28-те хүлээп алганы «Тыва АССР-ниң девискээринге видеосалоннар дугайында дүрүмүнүң» кол негелделери хажыттынып турары илереттинген. Эрткен чылдың күзүнүнде Кызыл хооркүүскомунуң тургузуп кааны репертуар чөвүлели ажылдаайн келген. киновидеокаттыжыышкын репертуар даңзызын, видеокассеталарның утказы-биле таныжып албайн, бадылап берип турар. Шак ындыг харыысалга чок чоруктуң ужун видеозалдарга ССРЭ-ниң Күркинозунуң чорутпаан фильмнерин көргүзери мыраңай чанчылчаан. Оларның хөй кезии уран-чечен деңнелиниң талазы-биле негелделеп чавыс, каржы чорукту, күчүлээшкинни, мораль болгаш физиологтуг хажыдыгларны пропагандалап турар, уран чүүлден оранчок хоорук, өттүнүүшкүнге үндезилээн материалдар болуп турар. Шак ындыр кинопродукциядан дадыкпаан психикалыг аныяк кижилер чүүү өөренип ап турарын даап бодаары берге эвес.

Видеотекаларның организакчылары мындыг фильмнерже хөй кижилерни элзедип алыр дээш, артында-ла «кончуг чидиг эротика», «суперсекс» деп бижилгелер-биле реклама чорудуп турар апарган. «Мөңгүлек» видеозалының чарлалында «көрүкчүлериң хөй санныг дилеглери-биле бо фильм суперэротика болгаш коргунчуг чүүлдерни катай көргүзер» дээн бижиктер көстүп келген. Ындыг кинопродукция, бо салоннар аныяктарның кижизидилгезинге багай салдарлыг. А культура органнарының аңаа удур чуну-даа кылып чадап турары дээрге оларның ажыл-чорудулгазының куду деңнелдиниң херечизи-дир.

Видеосалоннар дугайында дүрүмнүң чаңгыс аай хевириниң билеттериниң дугайында негелдези күүсеттинмейн турары база илереттинген. Чижээ, Кызылдың Кочетов кудумчуузунуң 104 «а» дугаар бажыңында «Люкс» дээр видеосалон амыдырал хандырылга чериниң квитанцияларының үзүндүзүн ажыглап турган. Бажың тудуу комбинаттың профкомунуң видеозалынче улусту киирерде чүгле акшазын хавырып алгаш, чүүү-даа бербейн турган. Ооң эргедекчизи С. В. Филимонов кандыг-даа чөпшээрелдиг шынзылгазы болгаш репертуар даңзызы чокка, чүгле олча-ажык хараар сорулганы салып алган ажылдап турар. Ол ышкаш «Енисей» видеосалоннуң ажылдакчызы В. Б. Савир билет-даа чокка шупту орулганы боду карманнап ап келген: киновидеокаттыжыышкын чери аңаа орулган киирер хуунун хемчээлин доктаадып бербээн.

Эрткен 1989 чылда киновидеокаттыжыышкын - биле керээ чарып алганнардан орулгадан төлевир киирген кижи чок болган. Бо чылдың февраль 20-ге чедир 9 видеосалонуң чүгле үжү орулгазындан оранчок эвээш төлевир киирген аттыг болган.

Хынаашкынга таварышкан видеосалоннарның хөй кезиинде билет өртээн өстүүп турары билдинген. Сеанстың узун, кыска болурундан хамаарылга чокка ооң өртээ 1 рубльден ашпас ужурлуг. ССРЭ-ниң Күркинозунуң 1986 чылдың сентябрь 10-да үндүрген дужаалын ёзугаар 90 минута үргүлчүлээр фильмге 50 көпеекти төлээр турбуже, 1 рубльди улустан чыып алгаш, «Люкс», «Молодежный», «Енисей» салоннар чаңгыс сеанстан 50-ден 60 рубль чедир күш-ажылчы эвес орулганы ап турар. Билет чок видеофильмнер көргүскеш, Кызылдың салоннары чылда үш муң чедир чөптүг эвес орулгалыг болуп келген.

Бо салоннарда көрүлде культуразы, сеанстар үезинде корум-чурумну тудары, өрт айыылын болдурбазының хемчеглери база санитарлыг негелделер сагыттынмайн келген. Хамаатыларның аңаа эзирик кээп турарының таварылгалары ийи-чаңгыс эвес. Эротиктиг фильмнерге назы четпээнниң кээп турары мырыңай массалыг апарган.

Бо бүгү четпестерни аңаа эрттирип, дээштиг болгаш дүрген хемчеглер албайн турары дээш республиканың Улусчу контроль комитеди киновидеокаттыжыышкынның директору К. К. Саянга шыңгыы доңгулданы онаагаан. Улусчу контроль комитединиң чоруткан хыналдаларындан илерээн видеосалоннарның ажылдакчыларының күш-ажылчы эвес орулгаларының дугайында материалдарны Тыва АССР-ниң прокуратуразынче шилчиткен.

Улусчу контроль комитеттериниң даргаларының киржилгеан-биле «Шын», «Тувинская правда» солуннарның редакцияларынга «төгерик стол» болган. Ону республиканың Улусчу контроль комитединиң даргазы Д. К.- Х. Ооржак удуртуп эрттирген. Чугааның кол угланыышкыны — улусчу контрольдуң ажыл-чорудулгазын үениң негелдези-биле канчаар эде тургузарыл, ажылдың аргахевирлериниң чаартылгазын чер-черлерге канчаар чорударыл, контрольдуң дээштиин болгаш ажык-чарын кандыг оруктар-биле чедип алырыл? Контроль органнарының мурнунда ажылхерек, сорулгалар хөй. Ону дээштиг боттандырары районнарның улусчу контроль комитеттериниң даргаларындан улуу-биле хамааржыр.

ЧУРУКТАРДА: чугааның киржикчилери Сүт-Хөл районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы Ч. А. Ондар. Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң инспектору В. С. Ойдуп, инспектор Н. А. Коломысов, Каа-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы К. С. Очур-оол, Кызыл хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы В. А. Подругин. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

ЧҮЪК ЧҮГЕ СААДААРЫЛ?

Чүдүрер болгаш дүжүрер ажылдарның саадан турары республиканың экономиказынга улуг чарыгдал-когаралды чедирип турары билдингир. Ол ажылдарның организаттаарын экижидер, механизастаан деңнелии бедиринге хамаарыштыр хемчеглер алдынган болза-даа, мында четпестер ам-даа хөй. 1989 чылды мурнунда чыл-биле деңнеп көөр болза, республиканың бүдүрүлге черлеринге болгаш ведомстволарга келген торгаалдарның түкү оранчок өскен. Чүүктерни өй-шаанда дүжүрүп албайн, вагоннарны аңаа туруушкуннарга таварыштырганы 30 хуу өскен, а нормадан ашкан туруушкуннар дээш торгаалдың түкү 80 хуу өскен, ону акшаже шилчиверге 331646 рубль болган (1988 чылда — 179.305 рубль).

Вагоннарның нормадан ажыр туруушкуннарынга Кызылдың КТЭК-и (начальниги В. А. Ханарин), «Агроснаб» күрүне-кооператив каттыжыышкыны (М. К. Шаповалов), Тыва автооруктуң УПТК-ы (Р. А. Тверетин) олутпай болуп, ооң чылдагаанарын чайладырынче кичээнгей салбайн турар. Чүүк дүжүрүлгезинің үезинде вагоннарның ур туруп бээр чылдагааннарының бирээзи — чүдүрер-дүжүрер ажылдарны механизастаанының кудузунда. Бүдүрүлге черлери оларның участогун таварыштыр материалдар ап турар организацияларны баазаның сайзыраңгайжыдылгазынга киириштирбейн турар. Чижээ, чүүк чүдүреринге эптиг бичин оруктарны туттурарынга, шыгжамыр черлери тудуп алырынга, херек техника садып алырынга оларның акша-хөрөңгизин чүге ажыглап болбас деп? Ол ышкаш чүүктерни өй-шаанда эккеп бээриниң талазы-биле керээлиг организациялар-биле ажыл сула чоруттунуп турар. Керээлерде чүүк эккеп бээриниң графиктери чок. Чүүк алыкчыларының дыка хөйү керээ чарган черлериниң көрдунген хүлээлгелерни сагыырының талазы-биле негелдези чок, чүүктү чедир бербээни дээш торгаал кылбайн турар.

КТЭК Тыва автооруктуң УПТК-зының баазаларын болгаш Агрохандырылганың Зеленоборск баазазын дамчыштыр чүүк ап турар организациялар чүүктү шарыг аайы-биле эккээринің күрстандарт нормаларын сагыдарының талазы-биле кошкак негелделиг. Шарыглыг чүүктү механизацияны ажыглап турган, белен дүжүрүп ап болур. Ынчалза-даа цемент, күүгат штукатурка, ДСП, ДВП, туйбу, демирпрокат болгаш ындыг чергелиг өске-даа материалдар ол хевээр чадагай, хаптаттынмаан кээп турар. Савалап каан келир болза ону дүжүрер-чүдүрер ажылдарның темпизи ийи катап дүрген болур ийик.

Ол ышкаш аңаа туруушкуннарның база бир чылдаганың улусчу контрольдуң Минусинск хоорай комитеди демир-оруккуларның багай ажылында деп көрген. Чамдык таварылгада чүүктүг вагоннар демир-оруккаа чыгыы бергеш, Тываның баазаларынга хөйү-биле кээп турар. Чүүк алыкчылары ынчан оларны дүжүрүп күш четпейн баар. Вагоннарның кээп үениң дугайында дыныдыышкыннар берлинмейн турар. Ол чылдагаан-биле чүдүрүкчүлер чамдыкта аңаа маңнап тургулаар.

Бо бүгү четпестерниң чылдагааннарын тодараткаш, бүрүүлүг кезек эштерге ийи айның шалының тыртыгар харыысалганы онааган. Чижээ, артык туруушкуннарны чайладырының талазы-биле хемчег албайн олурганы дээш, эштер Ханаринчи 784 рубльге, Коловскийни — 704, Тверетинни — 1206 рубльге торгаан болгаш Н. Е. Борисов, З. А. Шишитин, В. В. Пензин олардан бир айның шалының тырткан. Торгаалдың түкүн РСФСР-ниң бюджединче киирп санаар.

Улус ажыл-агыйынга чугула херектиг чүүктерни чедип ап, дүжүрүп-чүдүреринің талазы-биле ажыл ниитизи-биле кошкак чоруп турарын республиканың Улусчу контроль комитеди демдеглээн. Вагоннарның нормадан хөй туруушкуннарынга Тыва АССР-ниң девискээр тудуг каттыжыышкынының начальниги, оралакчызы В. З. Сатаев, ТЭС тудуг эргелелиниң начальниги А. А. Дремов, Күрхандырылга эргелелиниң начальниги оралакчызы М. К. Доржукай хемчеглер орта албайн турары-биле, керээлиг организациялар-биле ажыл чорударын кичээнгейлен үндүргени-биле буруулуг.

Николай КОЛОМЫСОВ.
Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң транспорт болгаш харылзааның штаттан дашкаар килдизиниң эргелекчизи.

ЧАА ЧҮҮЛДЕРНИ АЖЫГЛААР

Контрольдуң калбак ажык-чары чокта ажылдың эде тургустунуушкуну көзүлбес. Бистің хандырылгавыстың түннели дыка хөй күш-ажылчы коллективтерге четпейн турар. Ынчангаш комитеттің шиитпирлеринге хамаарыштыр бүдүрүлге черлериниң болгаш организацияларның удуртукчулары кандыг хемчеглер алганының дугайында «Улуг-Хем» солунга биживейн турарындан контрольдуң түннели барык көзүлбейн келген. Улусчу контрольдуң бөлүктери ажык-чарны тарадырының талазы-биле кошкак ажылдап турарын маңаа чугаалаар апаар. Чижээ, «Улуг-Хая» совхозтуң, «Красноярскгэстудуг» эргелелдің КМК-з, Улуг-Хем райпозу тус черниң радиозун, район солунун, хана парлалгазын ажыглаар туржук, боттарының дорт кылыр ужурлуг «Массаларның контролюнда» деп булунчугажын безин үндүрбейн келгени четпес.

Эрткен чылдың төнчүзүнде болган отчёт-соңгулдаларның түннелинде улус депутаттарының көдээ Советтеринге хамааржыр контрольдуң девискээр-бүдүрүлге комитеттери тургустунган. Олар чүгле совхозтуң бүдүрүлге-сан-хөө болгаш ажыл-агый чорудулгазын эвес, а ол Советтің девискээринде турар бүгүле албан черлерин болгаш организацияларны контрольдаар эргелиг. Совхозтарда контрольдуң кол болгаш цех бөлүктери база постулары душкен, оларның орнунда 10-15 кижилиг комитет ажылдап турар. Ук комитеттің ажылын совхозтуң штадында турар тускай шалыңныг хостаткан кижи башкарып турар. Бо чаа эгелээшкин чер-черлерде улусчу контрольдуң ат-алдарын шору көдүргеп, ажыл-даа ылыбас, ат азынган хөй-ле улусчу контролёрларның саны кызырылган, хыналдаларның түннелдинин көргүзе берген.

Ленинград хоорайның улусчу контроль комитединиң ажылының дуржулгазын бистер өөренип алгаш, оон эки, мурнакчы, дээштиг чүүлдерни ажыглаарынче кичээнгейни салып турар бис. Ылаңгыя күш-ажылчы коллективтерге даяныры, шалыпкын болуру, контрольдуң сагындырыглыг, багай чүвени баш удур болдурбазының талазы-биле хөй хемчеглер алдынып турар. Амгы үеде ажыл планынче чүгле тодаргай айтырыларны киирген болгаш оларга хамаарыштыр тодаргай хемчеглер алырын баш удур магадылаан.

Улусчу контроль күштерин хөй черге быдаратназы-биле чүгле бистің районга хамаарылгалыг кол айтырыларны мурнунче үндүрүп, организастыг хемчеглерни шыңгыыраткан. Түннелинде хыналдаларның шынары өскижээн, оларның ажыктыг чоруу улгаткан. Улусчу контрольдуң Ленинград хоорай комитединиң дуржулгазын ёзугаар ажылагый удуртукчуларын боттарывыстың ажыл планы-биле баш бурунгаар таныштырып, чорудар хыналдаларывысты дыңнадып турар апарган бис. Ол ышкаш чурттакчы чон ортузунга анкета тарадырының солун болгаш ажыктыг түүл деп көргеш, районга ону практикалаары көрдүнүп турар. Моондаа соңгаар ажылга чаа эгелээшкиннерни ажыглап, эде тургустунар талазы-биле дарый шимчевес болза, үеден чыдып каар дээрзин медерел билири чугула.

Виктор ИДАМ.
Улуг-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

Чагаа парлаттынмаза-даа

Редакцияга Сүт-Хөл районнуң аъш-чем складының эргелекчизи Глафира Норжуңмаевна Донгактың ажылынга хамаарыштыр хомудаддыг чагаа келген. Чагаада айыттынган фактыларны хынап көрү-биле ооң хоолгазын Сүт-Хөл районнуң улусчу контроль комитединче чоруткан бис. Ам ооң даргазы Ч. А. Ондарның чоруткан харыызын парлады-быс.

* * *

«Редакцияның чоруткан дилээнге үндезилээш, склад эргелекчизи Г. Н. Донгак-биле райпода улусчу контроль бөлүүнүң даргазы, райпо даргазының кадрлар-биле ажыл талазы-биле оралакчызы С. М. Сарыглар-ның киржилгези-биле беседаны кылган.

Чагаада бижиттинген чүүлдерге хамарыштыр: Г. Донгак үш шоодай чигирни Акопян дээрзинге райпо даргазы Б. Д. Ховадыгның чөпшээрели-биле саткан. Ол дугайында боду чөпшээрээнин Б. Д. Ховалыг бадыткап, буруузун билинген.

Конфеталарның деңзизин өстүргеннинге Г. Н. Донгак боду буруулуг болган. Ол дугайында райпо баштаар чери сайгаргаш, Г. Н. Донгакты ажылындан хостаар дугайында шиитпирни хүлээп алган турган. Ооң профкомга киирген билдиришкинин ёзугаар Донгакты ажылдан үндүргени шын эвес деп көргеш, профком ону ажылынга арттырып каан.

Деңзизин өстүрген 50 хааржак конфетаның 6-зының фактуразын эткен, 44 хааржакты дедир склад эргелекчизиниң адынга салган».

САГЫШ САЛЫЫШКЫННЫҢ КОШКААНДАН

Чаан-Хемчик районда он бир интернат бар, ында 533 уруг күрүнеиң долу хандырылгазында турар. Интернаттарның ажылын чоокта чаа хынап көргеш, Бажың-Алаак ортумак школазының интернадының ажылы түүгээр болган, өскелеринде четпестер эвээш эвес илереттинген.

Хайыракан школазының интернады соок, ол-шык, хыналда хүнүнде одаар хөмүрдажы чок турган. Оруннар үрелик, ак чоорганнар чедишпес, порошок, саваң чок. Хөндергей дузалал школазында, Шеми, Чыргакы школаларында интернаттар оон дээредевес.

Бүгү интернаттарда сандайлар, тумбочкалар, шкафтар дээш еске-даа дериг-херекселдер чедишпес. Хел чуурунуң технологиязын сагывайн турарындан чугдунган хептиң шынары куду.

Өөреникчилериң чеми чаңгыс аай, меню тургуспайн турар, ынчангаш чемнериң нормазы тодараттынмаан. Чыргакы, Шеми, Хөндергей, Бажың-Алаак, Хайыракан школаларында соодукчулар чок.

Уруглар чеминге, дериг-херекселдер садып алырынга чарыгдаары-биле көрдүнгеен хөрөңгини долузу-биле чарыгдавайн турарын илереткен. Школаларның, интернаттарның удуртукчуларындан негелде чок, уруглар дугайында сагыш салбааны дээш райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Б. А. Монгушту улусчу контроль комитеди сагындырган.

(Бистің корр).

Частың демдектери көстүп келзе-даа, кыштаглаашкын ам-даа төмзээн деп билиңер. Малдың баш санын камгалап алыр дээш, малчыннар ам-даа шырбаяр апаар. Оларның дугайында сагыш салыр деп чеже чугаалажып келдивис чээ? Бо чуруктан хойжуларывысты кандыг бажыңнарда чурттадып олурарывысты көрүп тур силер.

Кыштаглаашкын төнерге, бо кыштаг уттундурар чыгыы-ла боор. «Чылдың-на чаартыр дээш чадап каан даргалар-ла болгай» деп өгнүң ээзи улуг тынар. Бо кыш төнерге, биезги-ле бо төөгү катаптавас деп кым бузүредип болурул? Бий-Хемниң «Саян» совхозунуң удуртукчу даргалары! Бо чурукче топтап көөрүңнери дилеливис. Бир эвес ынчан силериң түрээцери ыядыышкынның оду бүргей албас болза, силерни даш чүректиг деп болур-дур. Кандыг силер, харыыдан берицер!

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

III. ТАР-ның тускай догуннаашкыны болгаш совет - моол - тыва харылзаалар

(Уланчызы. Эгези №№ 65, 68, 71 «Шында»).

ТАР-ның тускай догуннаашкынынга, араттарның эрге-чагыргазынга болгаш намына удур феодалдар доп-дораан чидиг демиселди өгелээн, Сумунактың самыының организастаан. Дондук, Нимажап, Шагдыр болгаш оскелер-даа Моолда чаңгыс үзелдиглеринче чагаалар бижип, араттарның күзел-чүткүлүнге удур, өскөниң күткүүшкүү-биле ТАР деп чүве тургустунду, «арат чазаа» деп чүве хей чүве-дир, ол чүве чоннуң күсели-биле эңдере-чаза сыырарындан өске чүү билирил, оран-чурт башкарар шаа кайдал, чон бижик билбес, каракгы-бүдүүлүк, аш, түреңги-дир, ынчангаш Тываны Моолга кадарынга авырал, өмек бооп көрүңер деп дилеп турганнар.

1924 чылдың июль 24-те, совет-моол харылзаалар талазы-биле конференцияның ажыттынарының мурнуу чарыында. РКП (б)-ниң Тывада Райбюрозунуң болгаш РСТК-ның (Бот-башкарылгалыг күш-ажылчы орус колонияның) күүскомунуң органы — «Красный пахарь» («Кызыл тараачын») солунунуң бирги номери үнген. Оон «Орус-тыва найыралды быжыглаар» деп мурнуку үүлүнде ылаңгыя мынча дээн: «...Чүс-чүс чылдарда кадыг-берге дарлал адаанга чораан тыва улус чүгле сөөлгү чылдарда ону дүжүр октаар арганы болган. ноян-дүжүметтериң болгаш байларның кара аспаандан адырлып ап шыдаан. Тыва улусту оон дарлаачылары кара өжегээр каранғы-дүмбей, эрге-медел чок чоруукка тудуп келген, оон үжүк-бижин безин мынчага дээр чок. Ынчангаш бис аңаа үжүк-бижиктиг болурунга, школа-чырыдыышкынны тургузарынга, агрономия болгаш медицина дузазын организастаарынга, садыг-наймааны хөгжүдеринге болгаш өске-даа үүлдерге бүгү таланың дузаламчызын көргүзер ужурлуг бис. Тыва күрүне хүн келген тудум быжыгып, чоннуң ядыы-түреңги кезектери-биле харылзаазын улам хөгжүдүп турар.

1924 чылдың июль 26-да ТАР-ның иштики болгаш даштыкы байдалын быжыглаар сорулга-биле Кызылга ССРЭ, МАР болгаш ТАР чазактарының төлөөлекчилериниң чөвүлел хуралы чыыдырган. Делегацияларны Я. Х. Давтян, Хатан-Батор Максаржап болгаш Буян-Бадыргы олар баштаан. Ук чөвүлел хуралга шаанда ноян, дүжүмет чораан чамдык кижилериниң билдириишкиннери көрген. Чижээ, Дондуктуң совет консулдуң адынга бижээн билдириишкиннде тываларның ук төөгүзү «моол», саны эвээш, ядыы-ядамык, каранғы-бүдүүлүк улус-ла болгай, ынчангаш Тываны Моолга каттыштырар болза чогуур дээн. Тожу болгаш Салчак кожууннарының ноян-дүжүметтериниң билдириишкиннеринде тываларда бижикбиликтиг, шыырак кижилер чок, ындыг болганда, Моолга каттышканы дээре, Моол-биле бистиң шажын-чүдүлгевис чангыс, богда-кегээниң албатылары болур болзувусса эки дээн.

Тес-моол кожуунуң даргазы, шаанда ноян дужаалдыг чораан Далаа-Сүрүнүң 1924 чылдың февраль 21-де ТАРН ТК-га чоруткан чагаазында чугаалааны болза: «Бистиң тыва улустуң сантүүү чегенчиг, культур чок, экономиказы пат, ядыы улусла болгай, ындыгның төлөөзинде боттары тускай күрүнелиг бооп шыдавас, эрге-шөлөөзин-даа камгалап ап шыдавас дээрзи билдингир. Оон ужурунда бис Моолга каттыжарын дилеп тур бис, Моол дээрге даштыкы өзөөргек империализмниң дарлалын дүжүр октаан, арат чоннуң эрге-шөлөөзин быжыктырып турар чурт-тур».

Тываларның талазындан ындыг күзел-чүткүл моол делегацияның изиг деткимчезин алганының ужурунда, ук чөвүлел хурал кончуг чидиг байдалга эрткен. ТАР-ның тускай хамаарышпас чоруун узуткаар, ону Моолга каттыштырар дээр негелде тыва улустуң хөй нуруузунуң сеткил-бодалын илереткейн турар деп түңнелди ук хуралга кылган. Тыва улустуң күзел-чүткүлү Бүгү-тываның тургузукчу хуралынга-ла тодаргай илерээн дээр дугайында кады кылган медеглелди ССРЭ биле МАР-ның делегациялары хүлээп алган.

Сумунак самыының уржуктарын тайбың өзу-биле чок кылырын совет делегацияның негелдезин өзүгаар боттандырган. ССРЭ-ниң Төп Күүсекчи Комитединиң Бүрүн эргелиг комиссиязының Урянхайга чоруткан ажылының дугайында Я. Х. Давтянның илеткелинде мынча дээн: «Урянхай биле Моолдуң аразында харылзааларның моон соңгаар канчаар хөгжүүрү бистиң турушувустан болгаш Моолдуң ажыы-чаңындан улуу-биле хамааржыр. Бистиң быжыг туруужувус Моолдуң Тывага хамаарыштыр моон соңгаар канчаар хөделиринге чугаажок салдарлыг болур деп бодаар мен. Моолдуң Кыдат-биле харылзааларының чогуур шнитпирлээшкининге бис база-ла чугула рольдуг болур ужурлуг бис. Максаржаптың Ургаже чанганының соонда Моол Тывага хамаарыштыр бодунуң политиказын өскертир болгаш өске аргалар-биле хөделир дээрзинге чигзиниг турбас. Максаржаптың бодалы болза Урянхайны Моолга каттыштырарының эң эки аргазы культураны хөгжүдеринге болгаш аңаа даянып алгаш, тыва улусту Моолдуң талазынче элдириринде бооп турар деп бодаар мен. Моол консул ол талазы-биле аажок идепкейлиг хөделип эгелээр болгаш бистиң амгы монополисчи туруужвусту буурадыр дээш бүгү хемчегларни алыр дээрзинге база чигзиниг турбас. Бистиң консулувус Урянхайга бистиң салдар-хамаарылгавысты күштелдирер дээш онза идепкейлиг болур ужурлуг. Урянхайда чурттап турар орус чоннуң талазындан тываларны бичии-даа бол дорамчылаар чорукту болдурбас дээш, тыва чоннуң экономиктиг бергедээшкиннерин бичии-даа бол чигелир дээш сагыш салыр ужурлуг. Бистиң киржилгевис чоокка Моол кандыг-даа шнитпирлиг хемчег ап шыдавас, ынчалзажок Урянхайга хамаарыштыр салдар-хамаарылгазын ажыыбиле күштелдирер дээш ораладжыр дээрзи билдингир...» (СЭКП ТК-ның чанында МЛИ-ниң Төп партия архиви. ф. 495, оп. 153, д. 1 л. 10-11).

1924 чылдың август 15-те ССРЭ-ниң Төп Күүсекчи Комитединиң Бүрүн эргелиг комиссиязы ССРЭ-ниң Урянхайга консулу Ф. Г. Фальскийге, РКП-ниң Райбюрозунда Я. С. Чугуновка болгаш РСТК-ның күүсекчи комитединиң президиумунга ССРЭ-ниң Даштыкы херектер улус комиссариадының ТАР-га хамаарышкан харылзааларын тодаратган, 4 кезектен тургустунган тускай славырны хүлээдип берген. Ол саавырның ийиги кезээнде мынча дээн: «Таңды-Тыва-биле харылзааларга дараазында үүлдерни онза кичээнгейге алыр: 1. Тыва улус-биле болгаш Таңды-Тываның чазаа-биле культурлуг база политиктиг чоокшулажыышкынны күштелдирер, ук чоокшулажыышкынның эргежок чугулазын ында чурттап турар орус чурттакчыларның ортузунга калбаабиле пропагандалаар, кандыг-даа колонизаторжу чүткүлдерни болдурбас, тыва улустун болгаш Таңды-Тываның чазаанның культурлуг база политиктиг хемчеглерин идепкейлиг деткиир.

Ук сорулганы күүседирибиле:

а) Бүрүн эргелиг комиссияның айтыышкыны-биле тургускан орус дыл школазын болгаш тываларның политибилиин көдүреринің болгумнерин хөгжүдер болгаш быжыглаар. Чоокку үеде ук школа күрүне болгаш политиктиг ажылдакчыларның идепкейлиг кадрларын белеткеп бээр ужурлуг;

б) орус аныяктарның тыва дыл өөренир школазын ажыдарын дүргедедир, ук школага тыва улус-биле ажылдаар кадрларны белеткээр;

в) орус аныяктарның организацияларынга тыва аныяктарны хүлээп алырынга идиг бээр;

г) тыва бижикти чогаадырынга Таңды-Тываның чазаанга дузалаар;

д) моол типографияны тургузарын дүргедедир, ону калбак чонга чугула революстуг литератураны нептедириңге ажыглаар;

е) тыва чоннуң ортузунга политиктиг ажылга шуут-ла коммунистиг утка бээрин онза ораладшканының хөрээ чок, тыва чоннуң үе-дүптен бээр чурттап келген амыдыралынга тыва улуска билдинмес, үндезин өскерилгелер кылып болбас, оон шажын-чүдүлгезин болгаш национал сеткил-хөөнүн дорамчылап болбас;

ж) политиктиг ажыл хөй нуруузунда массалардың политиктиг медерелин көдүреринче, ядыы кижилерин күрүне ажылынче болгаш политиктиг ажылче киирериннче, Чөөн үүктүн дарлаткан улустарынга хамаарыштыр ССРЭ-ниң национал политиказының принциптерин тайылбырлаарынче угланыр ужурлуг. Таңды-Тываның чазаа-биле болгаш Таңды-Тываның араттың революстуг намы-биле сырый холбаалыг болур база аңаа дуза чедирер дээш, РКП-ниң Райбюрозунуң секретары АРН ТК-ның хуралдарынга доктаамал олуржур, хүн бүрүнүң совет ажыл-чорудулгазын хайгаараар, чогуур сүмелерни бээр ужурлуг;

з) Орус чурттакчыларның кандыг-даа колонизаторжу сеткил-хөөннерин үндезинбиле үзе шавар, тываларны орустарның талазындан экономика талазы-биле канчаардаа кызып-кыяр чоруун болдуруп болбас. ССРЭ чүгле орус улусту төлөөлевейн турар дээрзин... оон бүгү политиказы интернационалыг өзулуг дээрзин, Урянхайда чурттап турар орус чон кандыгдаа артык эргелиг туруп болбас дээрзин билир херек;

и) Бүрүн эргелиг комиссияның бадылаан төлевилелин өзугаар, тыва шериг кезектерин хевирлээриинге Таңды-Тываның чазаанга дузалаар. Дыка шыырак, чурумнуг болгаш политиктиг медерели бедик тыва шериг кезектерин организастап тургузарын дүрген шнитпирлээр. Ук ажылга УТКА-ның аттыг шериг эскадронунуң командир болгаш политсоставын киириштирер;

к) Таңды-Тываның чазаанга болгаш Таңды-Тываның араттың революстуг намынга чөвүлекчилерни болгаш инструкторларны онза кичээнгейлиг шилип алыр. Таңды-Тываның чазааның хоойлулар хүлээп алырынга хамаарышкан бүгү ажылчын ол кижилерни дамчыштыр тарыштырар, олар (албан өзу-биле эвес бол) ССРЭ-ниң консулунга чагыртыр, оон айтыышкыннарын олар хажык чок барымдаалаар ужурлуг. Олар дээрге чүгле техниктиг ажылдакчылар болуп турарын, оларда эргечагырга чогун база ындыг турбазын-даа чөвүлекчилер болгаш инструкторлар ыяк билген турар ужурлуг. Олар ажыл-херектериң байдалынга, кол нуруузунда, сүмелер-биле салдар чедирер, ажык, хөйге кеску ажыл кылырын кызытпас. Чер-черлер-биле, черле ынчаш, улус массалары-биле харылзааларга идепкейлиг рольду тываларга бээр, боттары көскүлен болбас херек.

2. Тыва улус-биле харылзааларга ужур-чөвү орта билдинмес айтыыглар турбазын дээш, дараазында ажылдарны чорударын санаалдап турар:

а) РСТК-ның саның моон соңгаар көвүдедириң болдурбас.

б) Черни моон соңгаар үлээрин сокса́дыр. Бир эвес ол талазы-биле онза чүүла айтырыг тургустунуп келир болза, РСТК-ның күүскому ону чүгле ССРЭ консулунуң чөпшээрелин өзугаар Тыва чазактың мурнунга тургузуп болур, ук консул ол талазы-биле ССРЭ-ниң Даштыкы херектер улус комиссариадыбиле баш удур сүмележир ужурлуг.

в) Ажыглап турар чер дээш, аренда төлевирин Тываның чазаанга ажыктыг кылдыр чоорту улгаттырар, ук төлевир амгы үеде кончуг эвээш бооп турар. Аренда төлевириниң Урянхайның экономиказынга тааржыр хемчээлин доктаадырын, Бүрүн эргелиг комиссияның айтыышкынын өзугаар, ук төлевирни ийи катап улгаттырарын чүгле баштайгы базым деп санаар.

г) Аңнап, диңнээни, балыктааны болгаш арга-ыяш ажыглааны дээш, үндүүг тыртарын Таңды-Тываның чазаанга ажыктыг кылдыр кылыр, ону чогумчалыг деннел чедир көдүрер (СЭКП ТК-ның чанында МЛИ-ниң Төп партия архиви, ф. 495, оп. 153, д. 1, л. 26—28).

Ол-ла саавырда ТАР-да совет органнарга даасканы болза:

«Политиктиг болгаш шериг хөрээнге хамаарышкан айтыыгларга шнитпирлиг сес ССРЭ-ниң консулунга хамааржыр. Бир эвес ол талазы-биле айтыыглардың шнитпирингe ССРЭ-ниң консулу чөпшээрешпес болза, ол РСТК-ның органнарының шнитпирин күш чок болдуруп болур, РСТК-ның шнитпирин күш чок болдурганы дээш, айтыырны РСТК ССРЭ-ниң Даштыкы херектер улус комиссариадының (ДХУК-тун) мурнунга тургузар эргелиг, ынчалзажок ону күүседирин шнитпир үнгүже чедир соксадын болбас».

ССРЭ, МАР болгаш ТАР аразында харылзааларны дең эргеге шнитпирлээри Совет чазактың Чөөн чүк талазы-биле политиказының чугула кезээ турган.

1924 чылдың май 31-де чарган совет-кыдат дугуржулганың 5-ки үүлү советкыдат харылзааларны божаңнадырынга «моол айтыырны» ажыглаар бодаан ораладжыышкыннарга согугну чедирген. Совет Эвилели Кыдаттан-даа, Моолдан-даа кандыг-даа чер-девискээр негевейн турар деп ук дугуржулгада айыткан. Ынчалзажок Кыдаттың реаксылыг болуктери МАР-ны дыка үр үе иштинде хүлээп көрбейн келгениер. Чүгле хөй чылдар эткен соонда, 1950 чылдың февраль 14-те, ССРЭ биле Кыдат Улус Республиканың аразынга найырал, эвилел болгаш бот-боттарынга дузалажылга дугайында Керээге ат салып тура, ССРЭ биле КУР-нуң даштыкы херектер министрлери «1945 чылдың референдумунуң болгаш Кыдат Улус Республика биле МАР-ның аразынга дипломаттыг харылзааларны тургускананың түңнелинде, Моол Арат Республиканың хамаарышпас чоруу бүрүн магадылаттынган деп ийи чазак санап тур» дээн ноталарны солушканнар («Кыдат Улус Республиканың тургустунганы» деп номдан. «Документилер болгаш материалдар». М., 1950, арын 110).

Урянхайның шаанда шыырак эрге-дужаалдыг турган чагырыкчылары тускай хамаарышпас тыва йүрүнеңиң туруп шыдаваның дугайында айтырыгны чөпсектиг үймээн-биле көдүрген турган. Ынчангаш ТАР-ның тускай догуннаашкынының дугайында айтырыгны шнитпирлээри кончуг чидиг байдалга эргип турган. Тыва улуска шак ындыг берге үеде ТАР-ның тускай хамаарышпас чоруун камгалаарынга Совет Эвилели шнитпирлиг рольду ойнаан, оон магадылалын хаңныган.

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгү эртемнериниң доктору.

(Уланчылыг).

ЧУРУКТА: 1921—1924 чылдарда чазак даргазы, 1925—1927 чылдарда ТАРН ТК-ның чиргине секретары Монгуш Буян-Бадыргы кабинединде келген улус-биле чугаалажып турары. Күрархивтен алган чурук.

Ондар ОХЕМЧИК чара хоолгалап тыртырган.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 71 «Шында»).

Монгуш Ноябрь Чарындакович — Шуйнуң санаторий хевирниң школа-интернадының башкызы.

Салчак Дамба Самбайоолович — «Кара-Хөл» совхозтуң малчыны.

Салчак Чурук Баданович — «Тээли» совхозтуң нефть ажыл-агыйының эргелекчизи.

Түмен-оол Темир Кара-Тевекович — Шуйнуң санаторий хевирлиг школа-интернадының ажылчыны.

Хертек Байыр-оол Седен-Дамбаа — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

Хомушку Бүржен-оол Дагбыевич — Шуйнуң санаторий хевирниң школа-интернадының бухгалтери.

Хомушку Сайын-оол Магадыва — «Тээли» совхозтуң механиги.

Чадыр-оол Чылбак Шыырановна — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН
(«Тыва» совхозтан)

Донгак Калчан-Нама Халбынович—тракторист.

Донгак Чолдак Сюрюнгулекович — малчын.

Кара-Сал Сорулдаа Хүргүлекович — малчын.

Куулар Оргепей Шымбайооловна — ажылчын.

Монгуш Анчимаа Бадыжаповна — ажылчын.

Монгуш Бежендей Дазынович — малчын.

Монгуш Кушкаш Санчаевна — ажылчын.

Ооржак Доржатпаа Сурнекей — кочегар.

Ооржак Чигжитпен Кенденович — таңныыл.

Ховалыг Домук Кара-Хуаевна — ажылчын.

ТАНДЫ РАЙОНДАН

Ангырак Болат-оол Туматович — Кызыл-Арыгның дузалад школа-интернадының кижизидикчизи.

Верещагина Татьяна Петровна — улус депутаттарының Элегес көдээ Совединиң күүскомунуң ясли-садигинин кижизидикчизи.

Иванова Татьяна Леонтиевна — улус депутаттарының Элегес көдээ Совединиң күүскомунуң ясли-садигинин ажылчыны.

Марьясова Александра Николаевна — улус депутаттарының Элегес көдээ Совединиң күүскомунуң ясли-садигинин эмчи сестразы.

Ондар Куштаран Алданович — Чал-Кежиг сес чыл школазының башкызы.

Оюн Тамара Темир-ооловна — Чал-Кежиг сес чыл школазының башкызы.

Оюн Татьяна Донгаковна —улус депутаттарының Элегес көдээ Совединиң күүскомунуң ясли-садигинин эргелекчизи.

Тактан Светлана Сааевна —улус депутаттарының Элегес көдээ Совединиң күүскомунуң ясли-садигинин ажылчыны.

ТОЖУ РАЙОНДАН

Абрамова Надежда Васильевна — Тоора-Хем ортумак школазының башкызы.

Карамышева Сталина Васильевна — Ырбан ортумак школазының башкызы.

Мельниченко Римма Васильевна — Ырбан ортумак школазының башкызы.

Михайлова Ирина Ивановна — Ырбан ортумак школазының башкызы.

Монгуш Валентина Аир-Санаевна — Тоора-Хем ортумак школазының башкызы.

Түлүш Данаа Ажыович— улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизинин чолаачызы.

«Май 1» совхозтан

Кол Татьяна Шыырановна —улуг бухгалтер.

Сынтылдыг Дажырган Чымаевич — инек кадарчызы.

Таржаа Хемчикпен Анович —почтальон.

Таржаа Чылбагаш Анович —инек кадарчызы.

Тонгурбан Күнзеимаа Деревековна — ини кадарчызы.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Ажы Болат-оол Ондарович —«Ак-Тал» совхозтуң чолаачызы.

Бутенко Александра Николаевна — Шагаан-Арыг автотранспорт бүдүрүлгезинин ажылчыны.

Грудинин Иннокентий Васильевич — Шагаан-Арыг автобаазазының чолаачызы.

Иконникова Елизавета Ильинична — «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң Шагаан-Арыг одалга чериниң ажылчыны.

Калбак Татьяна Түлушевна — улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының профкомнар төлөөлериниң чөвүлелиниң даргазы.

Колбасина Римма Павловна — «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң Шагаан-Арыг одалга чериниң лаборантызы.

Круглов Валерий Николаевич—«Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң барыын энерго-районунуң начальниги.

Мельничков Николай Никонорович — Шагаан-Арыг автобаазазының кол инженери.

Монгуш Александра Мандыковна — улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң улус өөредилге килдизинин методиктиг кабинединиң эргелекчизи.

Морт Уйнук Тюлюшовна —районунуң харылзаа белдириниң Арыг-Үзүү салбырының почтальону.

Новикова Елена Петровна —пенсионер.

Полев Павел Иванович — Шагаан-Арыг автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Савельев Николай Павлович — Шагаан-Арыг автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Сат Сорук Намчылович — улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң улус өөредилге килдизинин инспектору.

Соловьева Прасковья Павловна — Тыва АССР-ниң Күрүнеңиң айыыл чок чорук комитединиң район салбырының ажылчыны.

Швелова Надежда Исаковна — улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң улус өөредилге килдизинин инспектору.

Эртине Зоя Донгаковна— «Ак-Тал» совхозтуң ажылчыны.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың февраль 26.

ХӨРЕКТИ ӨЙҮП КЕЛИР-ДИР

Сөөлгү үеде бойдус камгалалынче кичээнгейни салып турарынга өөрүп чоруур мен. Оон бир тодаргай боттуг херечизи — районнарда бойдус камгалалының комитеттерин тургусканы. Ол эки-дир. Ынчалза-даа хөрээмни өйүп келир бодалдарга доктаап көрейн.

50, 60 чылдар үезинде «Мурнакчы» совхозтуң девискээринге тараа, оът-сиген өлбек үнүп турганын сактырдыр мен. Ылаңгыя Базарак адаанга чиңге-тараа, арбай хөй дүжүттү берип, чоннуң тараа-биле чедиштир хандырып-даа турду ийин. Кызыл-Хараган, Чиңге-Суун, Даг-Ужу деп черлерге турган кыштагларның одары четчир, мал чемин кажаа долдур эңдере белеткеп шаап алыр, өреге бүрүзү-ле 10, 20 тонна сигенни кезип, бөлүп алыр турган. Арыктар унун дургаар үнген чокпак талдар дооразынга сигенчилер одагланып, хөглүг-ле ажылдап турдулар. Чыжыргана быжа бээрге, чыып чиир магалыг-ла. Оон хөйүн чүү дээрі

Базарак даан дургаар араттар бугазындан аккан суг-биле суггарар. Машинатехника чок турган ол үеде бо буганы араттар кызыпкылайып турган каскаш, ажыглалга киирип каан. Ынчангы көдээ ишчилериң чаңгыс аай демниг хөделип турганының херечизи ол болбас аргажок.

Талтаашкын үезинде ол буганы чаарҗыр дээш, көңгүс өскээр кылып каапкан. Араттар бугазынче ам суг аклас болган. Аңаа өзүп үнүп турган үнүш аймаа шупту курганаш, кадып калган, тараа тарывастаан, мал чеми белеткевестээн. Чоннуң үнүн дыңнавайн, үстүкү органнарның айтыышкынын эдерип турганының уржуу, хоразыдаа ол. Кызыл-Хараганга, Чиңге-Суунга турган кыштагларның ажыглалдан үнген чылдагааны-даа ында.

Амгы эде тургустунуушкуннуң үезинде араттар бугазын катап ажыглаарын өөренип көөр болза, курган калган үнүштерни диргизип болурунуң аргалары черле бар. Ынчангаш Базарак-Адаанга тарааны тарып, мал чемин белеткеп эгелээр дээрзинге чигзинмес мен. Маңаа үүгле чогаадыкчы, чаартыкчы эгелээшкин херек. Совхозтуң дирекциязы, партия, совет органнар боже көрүүп, боттуг хемчеглерни алыр өйү ам келген.

База бир хөректи өйүп чоруур айтырыг. Тудуг материалын болгаш одаар ыяштыы кайы хамаанчок черлерден кыргын, хыдын турары. Районнуң бүгү организациялары Шүй девискээринден ыяш белеткеп турар. Оон уламындан кара суглар, өзеннерден бадыш чыткан дамырак суглар каткылап эгелээн. Бавыдайның суу Барлыкче киир агын чыткан. Кажан Барлыктың суу тереңней бээрге, Бавыдайны өрү балыктар өскеп турган деп хоочуннар чугаалаар үүве. Ам ындыг суг чок. Үүгле чаъстыг чылдарда үзүк-үзүк суглар агып чыткылаар. Үүге дээрге, Бавыдайның аксындан эгелээш, оон бажынга чедир ыяжын кезип каапкан. Ам шуут Шүй иштинде сайырларның ыяжын кыргып турар. Моон соңгаар мынчаар уламчылаар үүве болза, Шүйнуң суу-даа кадып, соглуп каар чыгыы байдалда чедип келгенивис бо-дур.

Ак-Хемде, Чиңге-Каъттга база-ла кескен ыяштарның тожектери өртүлгаан. Районнуң бойдус камгалалының комитеди, партия, совет органнар бо бүгүнү кичээшгейге ап, тускай хемчеглерни алыры чугула деп санаалдың мен.

Мөрзек КУДУРУКПАН.

ООН ӨСКЕ ОРУК ЧОК

Социологтуг шинчилел хевири-биле

Национал харылзааларның дугайында чугаалап, бижип тура, ону кончуг кичээнгейлиг өөренип, сайгарып алгаш, ам номчукчуга чедирер ужурлуг бис. Ынчангаш мен бо үүлге Ак-Довурак хоорайда болган «Тыва даг-дүгү» комбинатта тус черниң үндезин болгаш орустап чугаалажыр чонунуң аразында харылзааларынга, тодаргай сан-фактыларга даянып тургаш, доктаар болаан мен.

1958 чылда комбинаттың тудуу эгелеп турда, тыва ажылчын аңгы чаа хевирлеттинип, тургустунуп турган, тус-тус ажылчын мергежилдиг кижилери тываларның аразынга эвээш турган. Ынчангаш Совет Эвилелинин янзы-бүрү бүлүнаарындан тускай эртемниглерни, ажылчыннарны чалап эккеп, оларны бир дугаарында чурттаар чер-биле хандырып турган. А тыва ажылчыннар (колдуунда тудугжулар) өглерге, боттарының тудуп алганы бичии бажыннарынга. Шаңгыр суучага чурттап турганнар.

Комбинаттың бирги эдчээ 1964 чылда ажыглалга киргенде, аңаа 100 хире тыва ажылчын ажылдап турган болза, 1974 чылда, комбинатка В. И. Ленинниң адын тыпсып турда, 600 хире тыва ажылчын аңаа ажылдап турган. Ол — бүгү коллективтиң 28 хуузу болган. А эткен чылын комбинат бодунуң 25 чыл болган оюн демдеглеп турда, ажылдап турар тываларның саны 2000 ажыг азы бүгү коллективтиң 52 хуузу четкен. Кол-кол мергежилдер аайы-биле көрөөлиңер. Бо чылдың эгезинде сан-медээлер-биле алырга, комбинатта бүгү бар 74 электрокаңнаачыларның 38-и, 64 газоэлектроканнакчыларның 28-и, 170 электрослесарьларның 99-у, 68 дериглер таавыштырыкчыларының 51-и тыва кадрлар болуп турар. Рудникте ажылдап турар 79 экскаватор машинистериниң 37-зи — тывалар. Ынчангаш комбинатта кол-кол ажылчын мергежилдериң барык чартык кезиинде тус черниң кижилери ажылдап турар ыңнажыл. А комбинаттың бүгү ажылчыныларының саны 2123 кижи болза, оон база-ла чартыындан хөйү — 1294 кижи тус черниң чурттакчылары, а артканнары орустап чугаалаар кижилер болур.

Коллективтиң иниги составы мындыг турда, оон удуртулгазының кайы-даа звеноларында тус черниң кадрларының саны эвээш болуп артпышаан. Биче болгаш ортумак звенода ажылдап турар 390 удуртукчу ажылдакчыларның 120-зи тыва кижилер, а инженер албан-дужаалдарда 20 тыва националдыг кадрлар болгаш 143 орустап чугаалаар кижилер ажылдап турар. Мындыг деп эвес чоруктуң тургустунуп келгениниң дугайында хөй чугаалар сөөлгү үеде янзы-бүрү деңнелдиг хуралдарга-даа аңаа чон ортузунга-даа үнүп турар апарган. Ынчангаш ам бо айтырыгта бичии сайгарылгалардан кылып көрөөлиңер.

Мындыг чугааларның үнүп кээп турарын эде тургустуунуушкуннуң, демократилның болгаш ажык-чарлыг чоруктуң салдары кылдыр көрүп турар бис. Национал кадрларны чогуур деңнелге деткип, амгы үениң инженер-техниктиг деңнелибиле угаан ажылдаар кылдыр өөретпейн келгенинде таптаашкын чылдарының салдары, харын-даа Тываның партия, совет болгаш ажыл-агый органнарын хөй чылдарда удуртуп келген тодаргай кижилериниң буруузу бар. Оон-биле кады тыва оолдар, кыстар техниктиг дээди өөредилге черлерин эвээш доозуп кээп турар.

Эрткен чылын Ак-Довуракта № 3 школазының 52 доозукчуларындан өөредилге черлеринче кирген. дөрт кижиниң чүгле чаңгызы техниктиг дээди өөредилге черинче кирер аргалыг болган. Ол-ла чылын хоорайның № 1 школазын доосхан 23 тыва өөренгичиниң иштинден 3 кижи дээди өөредилге черлеринче, а 16 орустап чугаалаар өөренгичилерден 10 кижи дээди өөредилге черлеринче кирген бооп турар. Байдал мындыг хевээр турар болза, кадрлар айтырынга ден эвес чорук ам-даа үр үеде артып каап болур.

Кадрларны өөредип, белеткеп аар дээш, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың дирекциязы база тодаргай ажылдарны кылып турар. Комбинаттың хандырылгазы-биле 1986 чылда дээди өөредилге черлеринче өөренип кирген 33 кижиниң 17-зи, 1987 чылда өөренип кирген 32 кижиниң 16-зы, 1988 чылда 21 кижиниң 10-у, эткен чылгы 19 кижиниң 11-и тыва уруглар оолдар болуп турар. Ынчангаш национал кадрларны белеткээринче комбинат боду сонуургалдыг болуп, аңаа идепкейлиг киржип турары илдеп

Сөөлгү үеде комбинаттың удуртулгазы Саян артындан тускай эртемниглерни хөйүбиле чалап эккеп, оларны бир дугаарында чурттаар чер-биле хандырып турар дээр дугайында чугаалар база хөй дыңналып турар болу берген. Бо талазы-биле сөөлгү чылдарны алырга мындыг, 1988 чылда дөрт кижини чалап эккеп, комбинатка ажылга хүлээп алган. 1987 чылда ТЭЦ-ти алгытканы-биле холбаштыр аңаа ажылдаар 8 кижини чалап эккелген. Олар бо хүннерде-даа ТЭЦ-те харыысалгалыг албан-дужаалдарда ажылдап турарлар. А 1988 чылда чаладып келген 6 кижиден ам 5 кижи ажылдап турар. Ынчааргa эткен чылын комбинат чаңгыс-даа кижи чалаваан бооп турар. Ам харын удуртуп баштаар звено кызырарының айтырыын шнитпирлээринче чоорту кирип эгелээн.

Ам чоннуң национал составының аайы-биле квартира-биле хандыртынганын көрүп көрээл. Постоянный суурда чаагайжыды туттунган 1893 квартира бар. Оон 1157 квартиразында орус дылдыг кижилер, а 735 квартирада тывалар чурттап турарлар. Тудугжулар суурунуң ийи каът баракта-рында 644 квартира бар. Оон үүгле 88-инде орус дылдыг кижилер, а арткан 556 квартирада тыва өг-бүлелер чурттап орарлар. А чаныда огородтуг, дузалал ажыл-агый тудуп болур 216 квартираның 162-зинде орус хамаатылар, арткан 54 ындыг квартираларда тыва өг-бүлелер чурттап орарлар. А хоорайда 133 коттедж бажыңнарның 88-инде орустап чугаалаар кижилер, а үүгле 45-инде тыва хамаатыларның өг-бүлелери чурттап турарлар. Ынчангаш чурталга бажыңнары-биле хандырылгада тус черниң чурттакчыларының кандыг байдалдарда турары билдингир ыңнажыл.

Чурталга шөлүнүң үлээшкининде бо социал чөптүг эвес чорук комбинаттың тургустунуп келген чылдарындан бээр чыглып келген. Ону комбинаттың амгы удуртулгазы билип, бо деп эвес чорукту чок кылыр хемчеглерни ап эгедээн. Эрткен чылын ажыглалга киргеи 60 квартиралыг бажыңдан 45 квартираны тыва өг-бүлелер алган. А боттарының күжүбиле коттедж тудуп турарларының хөй кезии тываар бооп турар. Бажың үлээшкининге мындыг өөкерилгени кылырын херек кырында амыдырал, комбинатта ажыылдап турар кижилериң социал составы болгаш оларның чурталга шолу-биле хандыртынганының бөгүнгү байдалы негеп келген. Ынчангы угланыышкыны моон соңгаар шнитпирлиг тударын ССРЭ-ниң улус депутады, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиргине директору Ю. Т. Комаров чоокта чаа мээн-биле интервьюзунга чугаалап олурду.

Хөй националдыг коллективтиг комбинаттың болгаш хоорайның чурттакчы чонунуң ортузунда амгы үеде националисчи хөөн сингген чөрүлдээлер чок бооп турар. Ийи-чаңгыс ажылчын кижи-биле администрацияның аразында үнүп турар маргылдаалар колдуунда амыдыралда таваржып турарывыс социал чөптүг эвес чоруктардан болуп турар. Ынчангаш бо нарын үеде чаңгыс коллективте, чаңгыс хоорайда ажылдап, чурттап турар аңгы-аңгы нацияларның кижилери үениң, салгалдарының мурнунга харыысалгавысты медереп билип, боттарывыстың арамыста деп эвес чорукту демнии-биле дүрген ажыл эртер дээш түржүр ужурлуг бис. Оон оске орук чок.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ

Сибирьниң национал театрларының фестивалы

СЦЕНАДА—ЯКУТ ӨҢНҮКТЕРНИҢ ШИИЗИ

Ырак-узак черден келген Якут АССР-ниң шии театрының артистери кызылчыларга «Ханныг өжөөн демдээ» деп шиизин сонуургадып көргүскен. Ук шиини якут чогаалчы Василий Яковлев-Даланның «Ыржым Билюй» деп романын ёзугаар Иван Николаев сценажыдып тургускан. Шиинин режиссёрлары Андрей Борисов биле Василий Фомин болуп турар. Ук шии якут улустуң төөгүзү-биле сырый холбашканы-биле солун. Ынчалгаш маңаа артистерин рольдарын канчаар күүсеткенин айытпайын, ук шиини утказы-биле номчуқчуларны таныштырарын ораландажып көрейн.

Якуттарның чырык чер кырынга канчаар тыптып келгени хөй-хөй тоолчургу чугааларда, бодаашкыннарда, аас чогаалдарында кирсе-даа, эки-ле билдинмес болуп артан. Түс чер чурттулар болгаш өске черлерден келгеннер шынаалар, хемнер эриктеринге, соок муңгаш тайгаларга чүрттап турганы мүн-не билдинип турар. Ол өске-өске аймактар боттарының культуразы, чиир аъш-чеми, чугаазы, аажы-чаңнары-биле дөмейлешпес-даа болза, байлак шыпкан тайгаларны, балыктыг хемнерни, ан-мециг черлерни хунаажып, аразында дайылдажып чораан. Ооң уржуудан болгаш аарыг-аржыктан, чуттан бүдүн-бүдүн аймактар, болуктер кырлып тургулаан. Ооң чылдагаанын бөгүн тодарадыры карын, берге айтырыг болуп артпышаан. Ынчалза-даа чүс-чүс чылдарда боттарының аажы-чаңчылдарын, угаан-сарыылдыг чоруун, эрес-дидим соруун салбаан аймактар, чон кадыг-бергени шыдажып, амыдырап артып калган дээрзин көргүзерин ук шии бодунуң чугула сорулгазы кылдыр салып турар.

Ханныг илкээн дээрге кайгамчык улуг ыяшче чадан адыпкан согун-дур. Ол болза ханныг өжөөн негээриниң дөмдээ, тиилекчиин алдаржыткан тиилелгениң ырызы-дыр. Шииниң кол болуушкуну мындыг. Өлүрүн билбес Тон Биис төрел аймаанның баштыңчызы Манан Мэкчэ дээрзи туматтар аймаандан укталган Бакамду төрел бөлүктү коргунчуу-биле базып каар. Диригте үүгле ол бөлүктүң эң кырган назынныы, баштыны Бакамдуну арттырып каар. Ынчалза-даа ол бөлүктүң чаш төлү Даганчаны ажырымчы Манан Мэкчэниң коргунчуг караандан чажырып, иви кештери-биле шуглапкаш, Бакамду дириг арттырып алыр аргалыг болур.

Чылдар ужугуп эрткилээн. Бакамду өгбе хып дээн чалыы оол Даганчага ханныг өжөөн дугайын чугаалап, өгбелериниң өжөөн негээр чаңчылын ыдыктыыбиле сагыырын оон дилээр. Калбак Кэллэмэ шынаазында туматтарның чүрттап турган черинге чедерге кайы хире берге, карын, коргунчуг оруктарны эртерин Даганчага чугаалап бээр. Ынаар чоруурунуң мурнунда өгбелериң чаңчылын ёзугаар ону өлүргеш, өрттедиптерин негээр... Даганча бодунуң күзелинге чедер. Кажан туматтарга чеде бээрге, олар Тон Биис аймаанның бир бөлүүнче халдаар деп турар. Туматтар аймаанның баштыңчызы, Бакамду-биле алышкылар оолдары турган Арчиикаан Даганчаны танып каар болгаш аймакка хүлээп алыр. Туматтар дээрге кончуг дайынзырак аймак турган. Оларның кол-ла ажылы чоок-кавы аймактарже, төрел бөлүктерже халдап киргеш, мал-маганы, одар-белчиирни хунаап алыры турган. Даганча улуг шылгалдаларны аңаа эрткен.

Тон Биис төрел аймактың баштыңчызы Маңаның оглу Орогочой чоок аймактарбиле доктаамал дайылдажыышкын оларга кандыгдаа эки үвени бербес, харын-даа аймак төрелдин кырлырынга чедирер деп үвени билип турган. Ынчалза-даа Ойуу Нэлэкэ хам амыдыралдың шыңгыы хоойлузун ёзугаар көжа-көжа аймактар дайзыннар болуп, аразында дайылдажыр ужурлуг дээрзин бадыткаар болган. Орогочойнуң тайбың үзелдиг бодалы ооң төрел бөлүүнүң кырлып каарынга чедер дээрзин хам сагындырып турар. Ынчан Тон Биис аймаанче туматтар халдап кирер, Орогочойнуң төрел бөлүү кырлып каар. Үүгле ооң дүнмазы Ньырбачаак дириг артар.

Якуттарның төрел бөлүү база тыптып келир. Ону Того Баатыр баштап турар. Ук аймак хоптак-чазый Тыгыннын күш-биле оларны чагырып алырындан дезип, төрээн шынаазы Туймаададан чоруур ужурга таваржыр. Ынчалза-даа олар долгандыр дайызырак аймактарның барын билип кааш, камгалал шивээзин тудар деп шинтпирлээр. Ол үеде Тон Биис аймаа-биле сегиржип алышкынга Арчиикаанның оглу бирги дайынчы өлүр. Ооң орнунга ким болурул дээш, кадыгберге маргылдаанның түнелинде ооң баштынчызынга Даганча артып калыр.

Якуттарның турлаа, Туматтар шивээже халдап киргеш, чедишкин чоок болур. Того Баатыр бодунуң улузун чыып алгаш, Тон Биис аймактың Оньонхой төрел бөлүү-биле кудалажырын чугаалаар. Ынчангаш ол төрел бөлүкче кудажыларны чорудар. Түнелинде Оньонхайның дулгуяк катиези Мээттини ол кадай кылып алгаш, туматтардан бодунуң аймаан болгаш өске аймакты камгалап алырының оруун тып аптар.

Туматтарның ивилери халдавырлыг аарыгдан кырлып каар. Ол-бо чүве дээш үргүлүү сокчуп турганындан туматтар улуг каражага таваржыр. Ичээннер (хамнардан аңгыда сүнезиннер-биле чугаалажыр кижилер) хамык-ла буруу Даганчада деп, ону буруудадып эгелээр. Аймак баштынчызы Арчиикаан Даганчаны камгалап каарга, он ичээннерге өжөөн бодап, көжа-көжа аймактарже халдаашкынын кылып, үптеп-тонап турар. Ооң соонда туматтар якуттарже база катап халдап кирер деп шинтпирлээр.

Якуттарның ак хамы Люксюраани ийи аймактың аразынга тайбыңның хөрлээлеп турарын чедип алыр сорулга-биле туматтар аймаанга чедип келир. Ынчан олар ак хамны өлүрүп каарлар. Якуттар туматтар-биле тулчур ужурга таваржыр болгаш тиилеп алырлар. Аймак баштынчызы Арчиикаан күүлелдиң ханныг оруун каргап, өскелер-биле тайбың чол чурттаарын артканы туматтарга чагып чыда өлүр. Ичээннер бирги дайынчыга Даганчаның удурланыкчызы Күнэгэни томуйлаар. Туматтарның ийи бөлүү аразында сегиржип алышкындан шупту кырлып калыр.

Кажыдалдың овур-хевирин көргүскен ак хам сценага чалбарып келир. Келир үениң кижилери эрткен чылдарның частырыларын катаптавас, тайбың болгаш аас-кежик, хүндү биле чараш аажы-чаң дээш туржуруп кыйгырып турары-биле шии төнер. Шынап-ла, якут өңүктериниң национал театрлар фестивалынга киириштир эккелгени бо шиизин кызылчылар ужуг сонуургал-биле уткаан. Кажан «Ханныг истер» деп Чылычы Ондарның шиизи болуп турда, бир якут артист бистиң шиивис-биле алыс утказы дыка дөмейдир. Төрел улус болгаш ындыг боор дээрзин көжа эжинге чугаалап орда, дыннаан мен. Ол шын. Акыдуңма найыралдыг кижилериң аажы-чаңы, төөгүзү дөмей болгулаарын төөгү бадыткап турар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

СЕТКИЛДИҢ ЫРААЖЫЛАРЫНЫҢ ХҮРЭЭЛЕҢИ

Март 23-түн чырык, чылыг хүнүнде Кызылдың Политиктиг тырыдыышкын бажыңында, час-биле деңге частып үйнеп чечектер дег, алтыныг чараш херээженнер чыглып келген. Оларның кижи бүрүзү бодунуу-биле өңүр тыва тоннарын кеткилдекен, эллигр сынчарын дордум күрлар-биле каастаан херээженнерни көөрге, сеткилге чоок, эргим билдингир овур-хевирлер сагышка кирер. Бо дээрге Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң чанында херээжен чогаалчылар хүрээлениниң тургузукчу хуралының киржикчилери-дир.

Ук хуралга үүгле чогаал бижип чоруур херээженнер эвес, а уран чогаадылганын өске-даа төлээлекчилери база ол ышкаш херээженнер шимчээшкининиң активчилери, хөй-нинтичилер киришкен. Республиканың херээженнер чөвүлелиниң даргазы Д. Л. Ондарның илеткели-биле хурал эгелээн. Ол республиканың амыдыралынга херээжен чонуң кирип турар үлүгхуузунуң дугайында, оларның ажылдап, чурттап турар байдалдарының деңнелиг анализтеп чугаалаан. Херээженнер үүгле өг-бүле эллери эвес, олар — ажы-төлүн ачы-буянныг авалары, кады чурттап олурар кижилериниң эргим эштери, улус ажыл-агыйының ынаныштыр ажылчылары, албан черлериниң шалыпчы ажылдакчылары, хөй-нинти ажылының идепкейлиг киржикчилери. Бо бүгүден аңгыда оларның онзагар талантыдыгылары амыдыралды-сеткилиниң чуруу-биле көргүзүп, алгап-йөрээп, ырлап чоруурлар.

Ол дугайында тургузукчу хуралдың организаторларының бирээзи, «Шын» солунуң киланс эргелекчизи, шүлүкчү Артык Ховалыгның эдиргиг илеткелинде база айыттынган: чогаадыкчы херээжен дээрге, онзагай ыяшының кижизи. Бодунуң кол ажылындан аңгыда ол карын угаан ажылы — чогаадылганың бергелерин чүктеп чоруур. Чүс-чүс кижилериниң аразындан талант шии-чаңгыс-ла ховар чалаттынып төрүттүнер. Ол талант чоннуу, болур ужурлуг. Оны өй-шаанда деткип, ооң чаалгазының бүрүнүбиле ажыттынарынга дузалаары кончуг-ла чугула. Хуралга чүве чугаалаан 28 саналдакчының хөй кезии база бо бодалды деткээн.

«Бо залга 18 харлыымдан эгелеп ажыл аайы-биле олурып келген мен. Ынчалза-даа оон индиринче бир дугаар үнүп турарым бо. Ынчангаш аажок хөлзеп турмен. Чугаалажып турар айтырыывыс кончуг чугула. Мен бодум хуумда эр болгаш херээжен чогаалчылар дээн эргелиг дээрзиге дадагалаан чоруур кижи-дир мен. Үүге дээрге ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннериниң бисте үүгле үш-ле херээжен кижи бар, а ооң баштаар черинде чаңгыс-даа херээжен чок. Херээжен чогаалчыга номун үндүрүп алыры кара хилинчек. Бо талазы-биле мен дыка үр чылдарда үш хады аразынга аскан кижи-биле дөмей, СЭКП обкому, ном үндүрер чер, Чогаалчылар эвилели — бо үш черниң аразынга кылаштап келген мен» деп, Тыва радионуң корреспондентизи, шүлүкчү Зоя Амыр-Донгак чугаалаан. Хөй уруглуг болгаш чаасканн чурттап коруур чогаалчы херээженнериниң амыдырал байдалынче сагыш салырының чугулазын ол онзалаан.

Хуралдың эң хүндүлүү, 70 ажыг харлыг Адаш Чымаановна Иргиттиң чугаазындан: «Мени чогаалчы деп бээр чалааныңар дээш четтирдим. Тайга-таскыл черге чорааш, сеткилимден төрүттүнген одуругларны ырлап чораан мен, оларының чамдыызы ам ыры-шүлүк апарды. Сагыжымны амыратпайн чоруур чүве — бистериниң, тыва кадайларның төрүп каан ажы-төлү үүге үүлгедиглер кылып чоруур апарганыл? Мында ада-иелериниң буруузу база бар: ажы-төлүн бичиизинден тура эки үвеге өөретпес, чагывас. Ол ышкаш бот-боттарывысты деткишпес, сөглежир, адааргажыр үүлдер база тыптып келди. Мээң чажыттарым, өөрүм Анчымаа-Тока, Долчаңмаа дарга суглар база мында чедип келген-дир. Сөөлгү үеде солун, сеткүүлге тыва чону дээш кызыш ажылдап чораан мындыг дарга-бошка улустуң ат-алдарын кудуладып, чигзинчиг сөстер-биле оларны ол-бо деп турарлар бар. Ол кончуг багай. Шаалда аъш-чем, идик-хеп чедишпес үеде улус эп-найыралдыг, бот-боттарын хүндүлежип чурттап чораан, оон бээр эки үүлдерни чедип алган-дыр бис. Шуптула чүве багай дээрге таарзынмас-тыр мен».

Чамдык уран-чечен чогаалдарда херээжен кижиниң овуру кончуг четпес, үлегер чок кылдыр көргүстүнгениниң дугайында башкы Любовь Батурина чугаалаш, чогаадыкчы ажылдакчыларның ужуражылгаларын удаа-дараа организастап турары күзенчиг дээн.

Чогаалчы Черлиг-оол Куулар мындыг саналды киирген: «Хурал тургузукчу болганда, маңаа мындыг үүлдү бодап көөр: херээжен чогаалчылар хүрээлениң тургузуп алырга, арткан чогаадыкчы улус канчаарыл? Артистер, чурукчулар журналистер, культура ажылдакчылары... Олар база тус-тус хүрээленнер тургузар бе? Ынчангаш оон адын «Чогаадыкчы херээженнериниң хүрээлеңи» дизе кандыгыл? Ынча дээрге утказы делгем апаар. Даш чонуңчузу Раиса Аракчаа ышкаш төлептиг, биче сеткилдиг кижилерни оваарбайн турар бис. Ынчангаш шупту чогаадыкчы херээженнерни катай болуп, мөөңнээри чугула. Галина Принцева, Зоя Амыр-Донгак, Эмма Цаллагова оларны деткиири чугула. Чогаалдың шынары-биле үне берген кижи онзалаттынар ужурлуг. Бо саналды Зоя Кыргыс, Вероника Чооду, Чылбаа Түлүш болгаш өскелер-даа деткээн.

Үениң үнү-биле дегжип турар бедик публицистика солуннарда четпейн турарын критик М. А. Хадаханэ шүгүмчүлээн. Сатира, юмор ховар. Херээжен лирикада «ынак мен, чоруй бардың» дээн сюжет колдап турар.

Оолдарывыстың үүлгедиглер кылып, ыстарывыстың арыг, кем чок чоруун камнавайн турары херээженнер боттарывыс ие шынарларывыс чидирип турарывыстан болуп магат чок. Чүү-даа чүвениң эгези ие дөстүг болгай. Ол дугайында эртемден Ульяна Өлей-оол сагышсырал-биле чугаалаан. Чоннуң кадык мөлү-шынары ава херээжен төлдү төрээш, канчаар өстүр азырап каанындан хамааржыр. Иевин ыдык сагыызының көдүрери чугула, оон дугайында ёзулуг чогаалдар керек.

«17 шии бижээн, оларның чыындызын белеткээш, ном үндүрер черде аппарын каан мен, ам-даа чыдып-ла чыдар. Аныяк турган болзумза ол дугайында чугаалавас-даа ийик мен. 60 харлыында кижи хая көрүүр чүве-дир» деп Клара Сагды чугаалаан. «Талантылыг кижилер черге чытпас. Оларның сеткилин чеже катап кергедип келдивис ыйнаан! Чамдыкта үүгле чаңгыс кижиден-не кижи хамаарылгалыг апаар. Үрде үнмээн, үезинде холудуп каапкан «Күскежним» эки режиссёрнуң холунга баргаш, чырык көрдү» деп, Мариам Рамазанова сеткилиниң ханызын ажыткан.

СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзай: «Сөөлгү үеде чамдык хурал-суглаалларның шугулу кончуг апаргылаан. Ам мында сарыылдыг чорукту көрүп тур мен. Чогаадыкчы херээженнер боттары чүү кылып ап болуруп дилеп турары эки-дир. Бистер шупту келир үедеги чурталгавыстың дугайында бодаар ужурлуг бис. Маңаа күжүүстү каттыштырары чугула. Төлдери дээш адаениң харыысалгазы үүден бедик турарын чедип алзывысса эки. «Өг-бүле» деп программа ажылдап кылдынып турар. Улуг ужур-уткалыг бо программага херээжен кижиниң амыдыралын экижидириниң айтырыглары үүлдеш». Чугаазының төнчүзүнде эр, херээжен деп аңгылашпайн, эптиг-демниг хөделириниң аргаларын тыварынче херээжен чогаадыкчыларны ол кыйгырган.

Түнелинде чогаалчы херээженнериниң хүрээлениң тургузар деп шинтпирни хуралдың киржикчилери хүлээп алган. Хүрээлениң чөвүлелип 18 кижи составтыг кылдыр соңгаан, оон даргазынга шүлүкчү Артык Хөм-Оттуковна Ховалыг соңгуткан. Тургустунганынар дээш бүгүн байыр чедирдивис. Чогаалдарыңар чаагай ак оруктуг-ла болзунам!

Надежда ЭРГЕП.

ЧОГААДЫКЧЫ АЖЫЛЫНЫҢ КОНЦЕРТИ

Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң планын ёзугаар чоокта чаа композитор С. М. Бюрбениң чогаадыкчы ажылының концерти Кызылдың уран чүүл училищезинин залында болган.

Концертти сонуургап көөрү-биле тыва уран чүүлде ат-алдарлыг кижилер баш бурунгаар кээп, мурнуку одуругларны ээлепкен. Оларның аразында РСФСР-ниң улустуң артизи Каракыс Мунзук, Тыва АССР-ниң улустуң артизи, композитор Р. Д. Кенденбиль, Алтай крайдан келген Р. Н. Лесников, чогаалчылар Л. Ф. Емельянов, С. В. Козлова, ном үндүрер черниң директору М. С. Хомушку дээш культураның хоочунары, улуг, биче хөгжүмчүлер арбын болган.

Аныяк музыковед К. Н. Деханов көрүкчүлерге байыр чедирип Саая Мынмыровичиниң чогаадыкчы ажылының дугайында чүве чугаалаан.

Симфония оркестриниң дирижёру В. С. Токаның холу көдүрүлген соонда, «Чечен» деп операның увертюразы чаңгыланы берген. Оркестрниң үделгези-биле хогжум-шии театрының артистери Дарый, Чадамба Монгуштарының С. Пюрбюнуң сөзүнге «Кызыл валызы» база Вера Норбунуң «Белек» деп ырларны күүсеткени-биле концерт эгелээн.

Композиторнуң Ленинградка өөренип турган «Төрээн чуртум сактып келдим» деп скрипкага бижээн чогаалын Людмила Ваганова ойнай бээрге, шынап-ла, чаныксаан кижиниң ындыналган сурунгуг ырызы, сеткил-сатыжы, овур-хевири көстүп кээр. Телерадионуң солизи Зоя Идам-Сюрюн авторнуң бодунуң сөзүнге «Өртемчейни өргүзүмзе» деп ырызын, Вероника Чооду «Чечек» деп операдан Чечектиң романызын, Солун-оол Соржу ол-ла операдан Мергеннин ариязын, Саая Бюрбениң демирхомуска вариацияны чогаатказы, боду нота-биле ойнааны, Кара-кыс Мунзуктуң сөзүнге бижээн «Дамчыт, салгынны» В. Норбу биле З. Идам-Сюрюнүң күүсеткени көрүкчүлерни сонуургаткан.

Концерттиң үшкү кезээн база катап симфония оркестри эгелепкен. С. Сюрюн-оолдуң «Өске кадай» деп романының утказынга бижээн симфония поэмазы, «Узун-Хоюг» деп альтыга бижээн концертин Александр Макаров ойнаан болгаш бодунуң сөзүнге бижээн «Мөңгүн-Тайгам» деп ырызын автор күүсеткен соонда, С. Сувакпиттиң «Аревэчи» деп номунуң утказынга бижээн симфония чурумалы-биле концерт төнген, адыш часкаашкыны диңмиттелген.

Авторга байыр чедирип, оон чылыг холун туткан кижилер «Эки-дир» дижип үнелел берген.

Мерген ТУМАТ.

Кызыл хоорай.

ЧУРУКТАРДА: концерт үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

ТВ

МАРТ 28

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 9.05 Уругларга фильм. «Көрүкчүлериниң ынак артизи». А. Куприниниң «Ак пудель» деп рассказын ёзугаар. 10.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Арында секпилдер дег». (ГФР). 11.00 Барымдаалыг фильмнер. 11.50 Улустуң ажылагыйжы чедишкиннериниң делгелгезинге үш ужуражыышкын. Концерт. 12.30—13.00 «Ye». 16.30 Чилиде соңгулда мурнундагы байдал база нацияның чанчылдары, нарын айтырыгларының дугайында барымдаалыг фильм. 17.00 Мультфильм. 17.10 «Экии, музыка!». Бичии концерт. 17.25 Урутлар шагы. 18.25 Коллаж (реклама, информация, чарлалдар). 18.30 «Ye». 19.00 В. Егоровтуң ырлары. 19.30 «Кинопанорама». 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 ССРЭ-ниң улустуң артизи А. Папановтуң дугайында телефильмнин баштайгы көргүзүү. 22.35 Медээлер. 23.00—00.55 Бут бөмбүү. Эш хуу ужуражыышкын. ССРЭ биле Голландияның шилиндек командалары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

10.25 «Ийи капитан». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 11.50 Немец дыл. 2-ги чылы. 12.20 «Кайсын Кулиев». 13.05—14.00 «Варьканың чери». 3-кү сериязы. 18.30 «Ye».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Хөглуг үннер». Концерт. 19.30 Медээлер. 19.35 «Тыва черде». Программа: «Мемориал» ниитилел. Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30—23.50 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. Чапсарда (21.30) — Кино курлавыры.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Ye». 19.00 Күрунениң чукот-эскимос ансамбли «Эргыроя». Концерт. 19.50

КИНО

МАРТ 28-ТЕ

НАЙЫРАЛ: **«Ак сөөк»** 9.30, 19.20 (узаткан), **«Ыызыгуур салгакчызы — алдынгоос»** (КУР) 14.20, **«Мегедаңырак»** (Индия, 2 сериялыг) 11.30, 16.20, **Видеозалга: «Бир эвес мээң-биле кады болзунза»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Сери соңгазындан коргудар хоютку»** 9.00, **«Чаан сөөгүнден бүткен чүүл»** 11.00, 14.10, **«Серванц делгерезин!»** 12.30, 15.40, **«Хосталганың кыйгызы»** 16.40, **«Зита болгаш Гита»** (2 сериялыг) 19.30 шактарда.

КАА-ХЕМ: **«Эрги парктың чажыды»** 12.00, **«Ылакшаан эр кижи»** (Франция) 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Кызыл чечекчигеш»** 10.00, **«Шил лабиринт»** 11.20, 13.10, 20.20 **«Танцыла-ла, танцыла»** (Индия, 2 сериялыг) 15.00, 17.40 шактарда.

АГААР

1990 чылдың апрель-майда дараазында черлерге баар путёвкаларны аян-чорук болгаш экскурсияларның Кызылда бюрозу саналдап турар:

Рига — апрель 9-тан 13-ке чедир, путёвка өртээ 343 рубль;

Вильнюс — апрель 12-ден 16-га чедир, өртээ — 334 рубль;

Алма-Ата — апрель 1-ден 5-ке чедир, өртээ — 205 рубль;

Бухара-Самарканд — апрель 29-тан май 3-ке чедир, өртээ 243 рубль;

Вильнюс — май 7-ден 11-ге чедир, өртээ — 334 рубль;

Ташкент — май 14-тен 18-ке чедир, өртээ 220 рубль.

Аъш-чемниң, чурттаар чериниң, экскурсия хандырылгазының, баар, кээриниң самолётка орук чарыгдалдары путёвка өртээзинге кирип турар.

Аян-чорук болгаш экскурсия бюрозунуң адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 1, «Моңгулек» аалчылар бажыны. 2-ги каът, телефону 3-12-81.

Республикага шокар булуттаар. Чамдык черлерге хар холушкактыг чаъс чаар. Барыын үүктен хаттың дургени секундада 5—10 метр. Агаарның температуразы дүне 1—6 градус соор, чамдык черлерге 9—14 градус соок болур. Хүндүс 6—11 градус чылыг болур. Чамдык черлерге 3 градус соор, 2 градус чылыыр.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Дүне 2—4 градус соор.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор

В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийки амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроулетүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышың херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 395.

ТС—00267.

Индекс 54241